

magazín 02

ART PRIMER

ARTISTES DE
LA PREHISTÒRIA

Exposició

6/02/2020 - 22/11/2020

ARTE PRIMERO

ARTISTAS DE LA PREHISTORIA - Exposición

6/02/2020 - 22/11/2020

FIRST ART

ARTISTS FROM PREHISTORY - Exhibition

6/02/2020 - 22/11/2020

Os gravat amb silueta humana masculina itifàllica, poc realista o animalitzada, amb els braços estirats i amb trets facials. La figura està gravada sobre una estella d'os i va ser trobada a l'abric de la Madeleine (Tursac, Dordogne, França). Magdalenian (20.000 - 13.700 anys abans d'ara). Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac. Núm. inv. MNP 1938-7-11. 70 x 11 x 5 mm. (Foto: RMN / Grand Palais / Musée National de Préhistoire / Philippe Jugie)

ART PRIMER

ARTISTES DE LA PREHISTÒRIA

El desenvolupament del pensament creatiu i de la capacitat d'abstracció és una de les grans fites de l'evolució humana. Tanmateix, el caràcter efímer de les primeres formes d'expressió artística fa difícil rastrejar-ne els orígens en el temps.

Quan va sorgir la capacitat de comunicar-nos a través d'imatges?

Quina és la primera manifestació física de l'existència d'un comportament simbòlic?

Aquesta capacitat és exclusiva dels humans anatòmicament moderns, és a dir, nosaltres?

O hi ha precedents en altres membres del gènere humà?

L'exposició «Art primer. Artistes de la prehistòria» proposa un viatge al passat a la recerca dels orígens de l'art. Alhora, la mostra vol explicar també l'art rupestre llevanti, una de les expressions artístiques més originals sorgides, tant a Catalunya com a la resta de la mediterrània peninsular, fa més de 7.000 anys.

Llàntia esculpida sobre pedra sorrenca, amb una cubeta rodona i mànec quadrangular treballat. Aquesta peça data del magdalenian antic. Solvieux, Saint-Louis-en-l'Île, França. Magdalenian (20.000 - 13.700 anys abans d'ara). Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac. Núm. inv. MNP 94.19.1. 180 x 125 x 50 mm. (Foto: RMN / Grand Palais / Musée National de Préhistoire / Philippe Jugie)

ÍNDEX

1.

Els orígens de l'art

2.

**L'art paleolític.
L'art dels animals**

3.

**L'art llevanti.
L'art de les persones**

4.

L'art de documentar l'art

5.

Imatges i plànol de l'exposició

6.

Crèdits

1.

Els orígens de l'art

La paret de les mans de la cova d'El Castillo (Puente Viesgo, Cantàbria) mostra algunes de les pintures més antigues del món. Datades entre fa 40.800 i 37.300 anys és molt probable que fossin obra dels neandertals. Imatge cedida per la Sociedad Regional de Educación, Cultura y Deporte, SL. Gobierno de Cantabria / Miguel A. de Arriba

ELS ORÍGENS DE L'ART

El naixement del comportament simbòlic està envoltat d'incertesa. L'ús metafòric de l'art figuratiu per compartir idees del món natural i cultural sembla inqüestionable. Però hi ha altres antecedents? Els colorants, els ornaments o els primers signes geomètrics són formes incipients de simbolisme?

En algun moment de la prehistòria els colorants van esdevenir pintures, però també van tenir altres usos. Per tant, la seva aparició precoç no necessàriament parla d'artistes.

El simbolisme dels primers ornaments sembla més probable, si, a més de com a elements estètics, van ser emprats com a signes d'identitat. Aquesta mena de simbolisme també l'evolucionen les formes geomètriques que els nostres avantpassats africans ja dibuixaven sobre colorants i recipients (ous d'estruc) fa entre 100.000 i 60.000 anys.

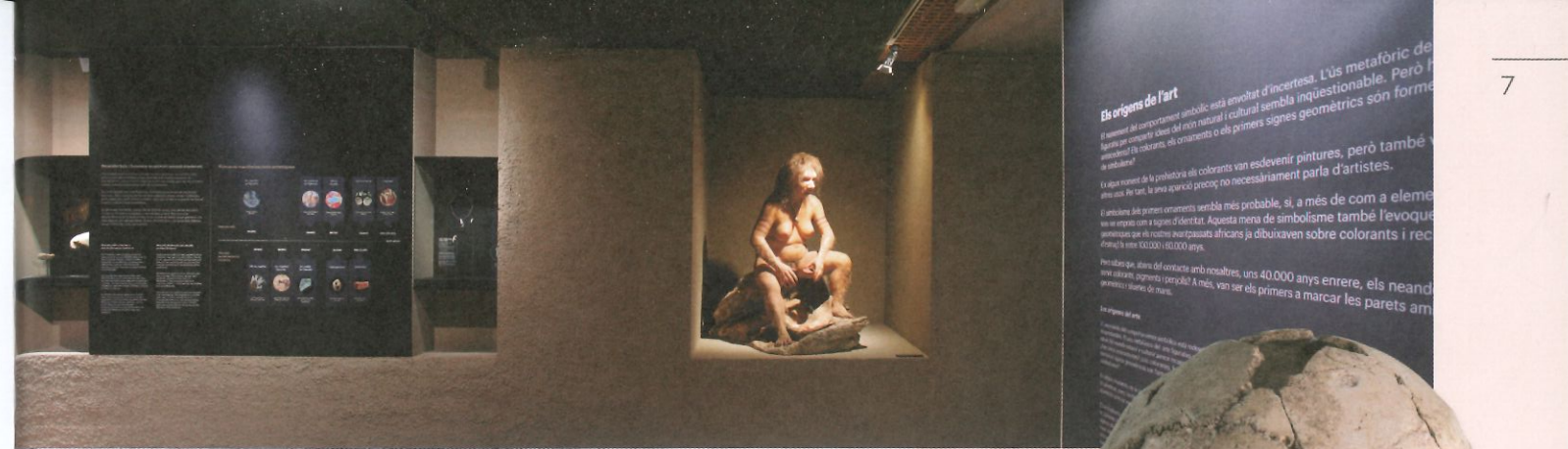
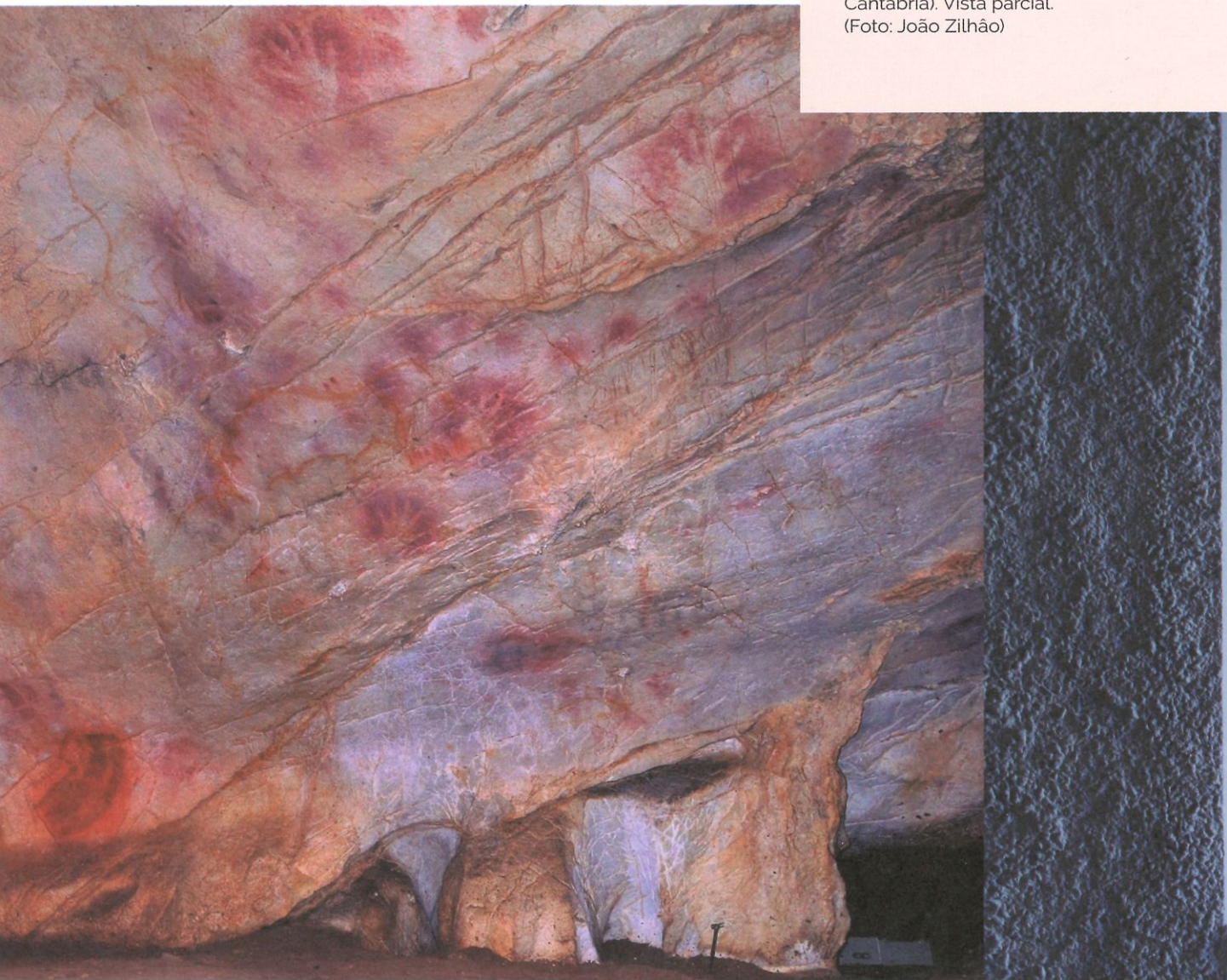
Però sabies que, abans del contacte amb nosaltres, uns 40.000 anys enrere, els neandertals ja feien servir colorants, pigments i penjolls? A més, van ser els primers a marcar les parets amb signes geomètrics i siluetes de mans.

1. Mandíbula de neandertal. Fragment de cos mandibular d'un individu adult de més de quinze anys, d'una antiguitat d'uns 53.000 anys. Presenta tota una sèrie de característiques que clarament es poden associar a un neandertal, entre les quals les més destacades són la manca de mentó, la robustesa i la posició endarrerida dels forats mentonians a través dels quals s'irriga la mandíbula

Cova del Gegant, Sitges, Garraf. 53.000 anys abans d'ara. Museu d'Arqueologia de Catalunya
Dipòsit de l'Ajuntament de Sitges
Núm. inv. MAC BCN-049375
61 x 46 x 29 mm

2. La paret de les mans de la cova d'El Castillo (Puente Viesgo, Cantàbria). Vista parcial. (Foto: João Zilhão)

3

Neandertals i humans anatòmicament moderns

Els humans anatòmicament moderns van aparèixer fa uns 200.000 anys al sud del continent africà. Gràcies a la nostra capacitat de socialització, comunicació i adaptació a nous medis van ser els primers i únics humans a colonitzar tots els continents.

Els neandertals van aparèixer uns 300.000 anys enrere al continent europeu. Eren humans perfectament adaptats al seu temps i paisatge, amb capacitats molt evolucionades, que van arribar a expandir-se fins al Pròxim Orient i l'Àsia occidental.

En diversos moments a partir de fa 70.000 anys, uns i altres ens vam creuar en la nostra expansió, i vam arribar a tenir fins i tot una descendència de la qual encara hi ha restes al nostre propi genoma. Els neandertals van desaparèixer fa uns 30.000 anys, i la península Ibèrica va ser l'últim lloc que van habitar.

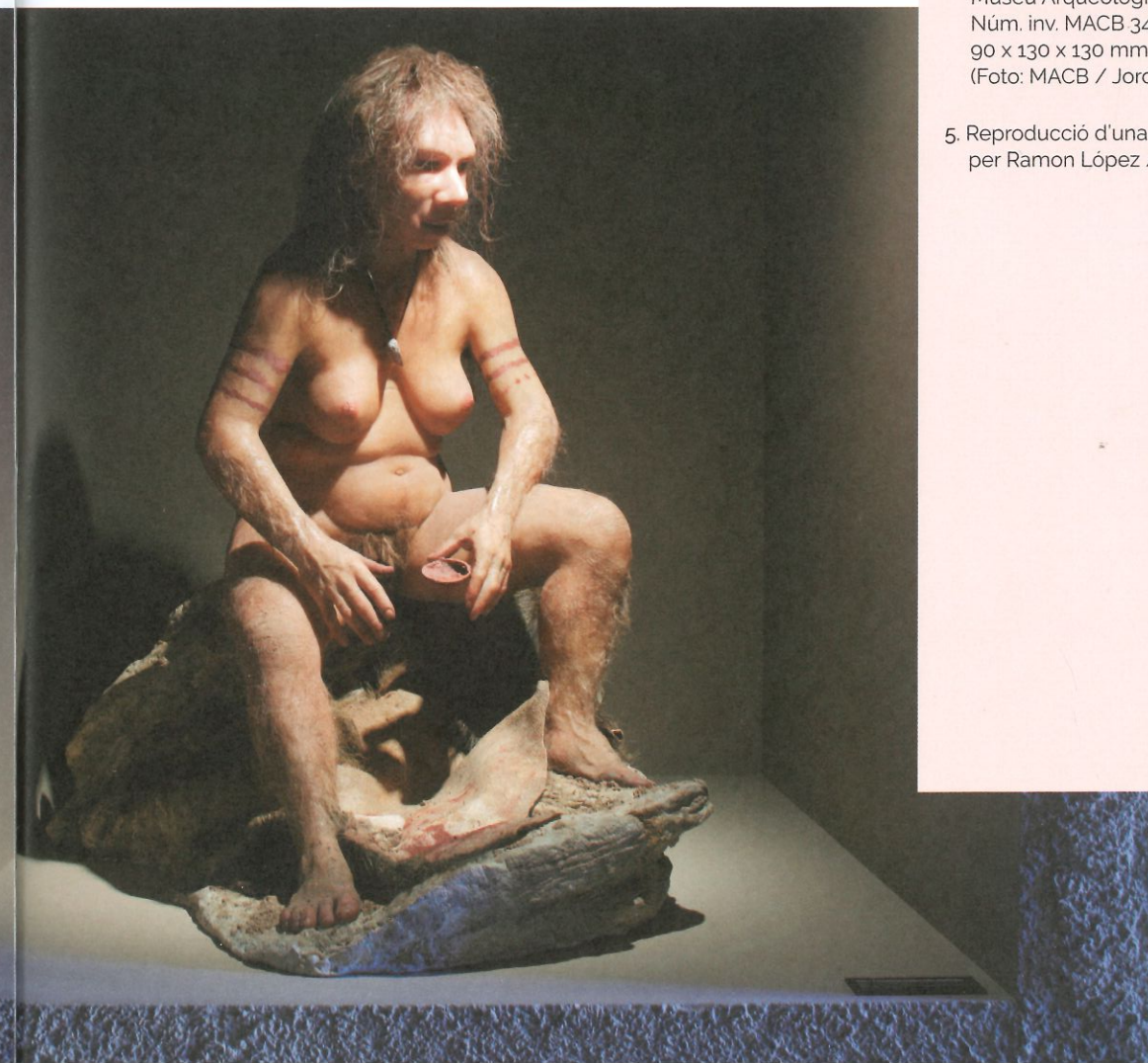

3. Interior de l'exposició Art Primer al Museu d'Arqueologia de Catalunya amb l'escultura d'una dona neandertal feta per Ramon López / Quagga Associats

4. Calota cranial d'humà anatòmicament modern d'època gravetiana (paleolític superior) amb una antiguitat d'uns 22.000 anys. Es tracta d'un crani que pertanyia a una dona adulta d'entre 40 i 45 anys, una edat molt avançada per a l'època

Mollet III, Serinyà, Pla de l'Estany
Gravetià (22.000 anys abans d'ara)
Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles
Núm. inv. MACB 341/040
90 x 130 x 130 mm
(Foto: MACB / Jordi Banal)

5. Reproducció d'una dona neandertal feta per Ramon López / Quagga Associats

2.

L'art
paleolític.
L'art dels
animals

Pintura rupestre del paleolític, localitzada a Altamira, Santillana del Mar (Cantàbria).
Imatge d'un bisó, amb colors vius a causa de la humitat natural de l'espai. Imatge cedida
per © Museo de Altamira. (Foto: Pedro Saura)

L'ART PALEOLÍTIC. L'ART DELS ANIMALS

L'art de les cavernes

En l'expansió dels humans moderns pel món i en la seva adaptació a nous paisatges, climes i altres grups humans (com els neandertals al continent europeu) es troba la llavor d'un nou gir creatiu en l'evolució del pensament simbòlic: l'aparició de l'art figuratiu.

Ara fa entre 36.000 i 11.700 anys, les manifestacions artístiques van experimentar un desenvolupament sense precedents al sud-oest d'Europa. Coves profundes, abrics i roques a l'aire lliure van fer de llenços naturals a dibuixos, gravats i pintures, on la bellesa i el naturalisme dels animals o l'abundància dels signes contrasten amb la migradesa de les representacions humanes.

Què significaven aquests temes? Per què els pintaven? La investigació científica debat diverses teories, però la desaparició dels artistes ha deixat aquestes obres envoltades de misteris.

6

7

8

6. Espàtula en forma de peix. Realitzada sobre una costella de grans dimensions, possiblement de bòvid, amb morfologia de peix, en què destaca l'aleta caudal. Presenta traços obliqües en forma de xarxa que imiten les escates d'un peix. L'aleta presenta dues sèries d'incisions curvilínies i la part proximal, que apareix fracturada, té dues sèries de cinc o sis línies obliqües paral·leles.

Cova d'El Pendo, Camargo, Cantàbria
Magdalenian (20.000 - 13.700 anys abans d'ara)
Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria
Núm. inv. F00g-11604-1739
197 x 32 x 4,5 mm
(Foto: MUPAC / Pedro Saura)

7. Contorn retallat (cabra). Representa el cap d'una cabra salvatge mascle (*Capra pyrenaica*) realitzat sobre un os estilohioidial de cavall datat al magdalenian mitjà. Els detalls del cap estan representats de forma simètrica mitjançant traços gravats de la mateixa profunditat.

La Garma, Omoño, Cantàbria, Magdalenian
(20.000 - 13.700 anys abans d'ara)
Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria
Núm. inv. GI -1002
62 x 23,5 x 3,5 mm
(Foto: MUPAC / Pedro Saura)

L'edat del gel

Durant la darrera era glacial els humans anatòmicament moderns es van dispersar pel món. Al sud-oest d'Europa hi arribaren fa uns 40.000 anys, acompanyats de millores tecnològiques i d'un extraordinari progrés de les arts.

L'estacionalitat dels recursos vegetals i animals requeria pràctiques de vida nòmada per garantir la supervivència. Coves i cabanes servien de refugi temporal, i la cacera i la recollecció proporcionaven aliments. La natura fornava també materials per produir eines, vestits i adornaments. Un nou estri, el propulsor, i la millora gradual dels projectils varen permetre caçar de manera més eficient.

Els animals de clima fred (bisons, mamuts, ossos, rens, lleons de les cavernes o rinoceronts llanuts) i els de clima temperat (cavalls, urs, cérvols i cabres), refugiats en aquestes terres i preses de les caceres, aviat també esdevindrien elements d'inspiració de la seva creativitat.

9

8. Collar de *Homalopoma sanguineum*, un petit gasteròpode mediterrani que s'utilitza com a ornament durant tot el paleolític superior (solutrià). Al Reclau Viver és on s'han recuperat en major quantitat.

Reclau Viver, Serinyà, Pla de l'Estany
Solutrià (25.000 - 20.000 anys abans d'ara)
Museu d'Arqueologia de Catalunya
Núm. inv. MAC BCN-023189
400 x 8 mm

9. Plaqueta gravada sobre un bloc de pissarra, on es dibuixa una cérvola que mira cap a l'esquerra.

Sant Gregori, Falset, Priorat
Magdalenian superior final (12.073 - 11.704 anys abans d'ara)
Museu de Reus
Núm. inv.: MR 4173
71 x 36 x 9 mm
(Foto: Arxiu Fotogràfic Museu de Reus)

10. Aeròfon (xiulet) o possible reclam realitzat sobre un cùbit de gralla.

Davant Pau, Serinyà, Pla de l'Estany
Gravetià (23.000 anys abans d'ara)
Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles
Núm. inv. MACB 343/9
43 x 4 mm
(Foto: MACB / Jordi Banal)

10

La creació musical

La música, les cançons i les danses són expressions culturals universals amb poca visibilitat arqueològica. La presència d'instruments musicals apunta que van aparèixer fa, almenys, uns 40.000 anys. Les flautes són els més documentats, però a Europa també trobem xiulets, bramadores i arcs musicals al llarg del paleolític.

Les flautes es fabricaven amb ossos d'aus i les perforacions permetien generar diversos tons. Les bramadores, utilitzades per molts grups humans arreu del món, tenen forma ovalada i estan fetes d'os, ivori o fusta. Emetien un so greu característic quan es feien girar gràcies a un cordill lligat a un dels seus extrems.

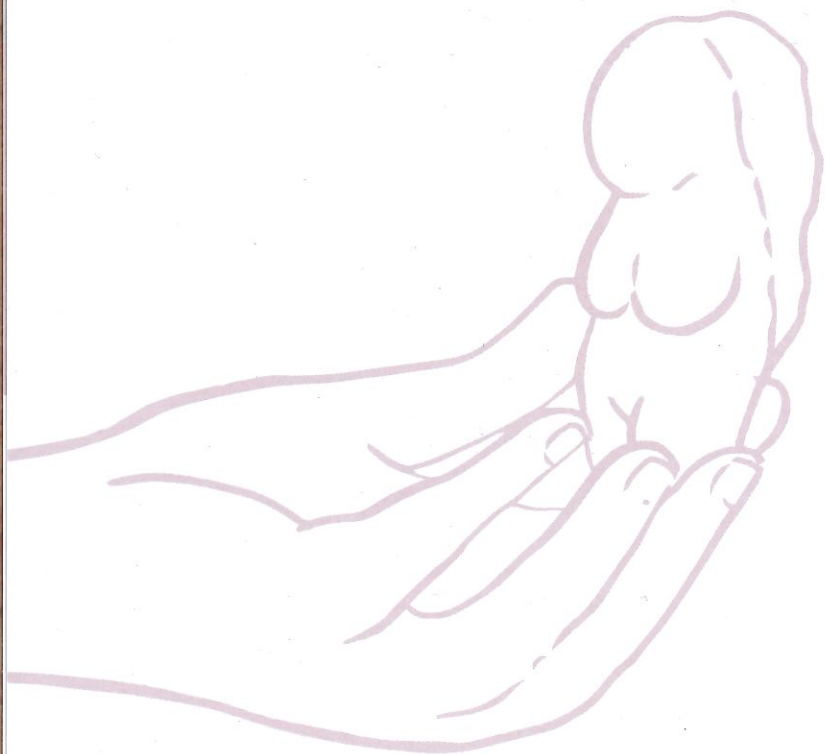
11

La paleta dels artistes paleolítics

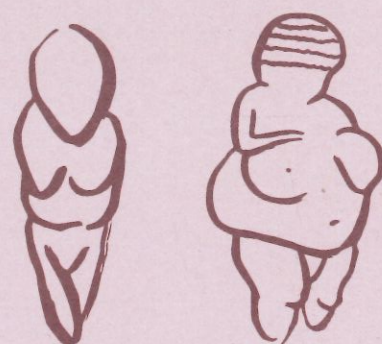
L'art paleolític es materialitzava alhora sobre suports parietals i mobles. Pedra, os, banya, ivori, dents d'animals i possiblement materials peribles com la fusta van servir de suports per gravar, pintar i esculpir. En la producció artística no hi havia improvisació: calia una inversió de temps per recollir materials, preparar eines i pigments, seleccionar espais i suports, i pensar dissenys.

Homes i dones dibuixaven i pintaven amb colorants naturals com el carbó o el manganès (negre) i òxids de ferro (vermell). Barrejaven els colorants en pols amb aglutinants naturals (greixos animals o extractes vegetals). La pintura s'aplicava amb els dits, amb pinzells, amb tampons o bufant directament amb la boca.

A l'interior de les cavernes el parpelleig de les flames de torxes i llums de greix acompanyava la creació artística i donava vida als relats narrats a la llum de les imatges.

12

On eren els humans?

Els artistes paleolítics van emfatitzar en les seves obres el món animal en detriment de la figura humana. Les escasses referències explícites conegudes eren personatges complets, però molt sintètics i idealitzats; éssers híbrids, amb trets humans i animals, i fins i tot només representacions de certes parts anatòmiques, com ara caps, atributs sexuals i mans.

La presència de mans petites podria atribuir-se tant a individus joves com a dones. Però les representacions parcials d'atributs sexuals masculins i femenins (penis, vulves i pits) donen protagonisme a ambdós sexes, i ens recorden que les dones també eren presents a la prehistòria.

Les imatges més fidels a la realitat són les famoses estatuetes denominades venus.

Eren idols, deesses, amulets, joguines? Tenien una finalitat simbòlica, sexual o tal vegada ginecològica?

El debat entre els especialistes és encara ben viu.

Un art mediterrani

La façana oriental de la península Ibèrica ofería un entorn temperat durant la darrera era glacial gràcies a la influència del Mediterrani. Les espècies representades en coves, abrics i altres suports petris també ho confirmen. Aquí, cavalls, urs, cérvols i cabres, pintats i gravats, dominen l'imaginari.

El gran conjunt de peces d'aquest territori prové de la cova del Parpalló (Gandia), l'escola d'artistes més prolífica i duradora de l'art paleolític, amb més de 5.600 plaquetes que mostren l'evolució de l'art entre fa 32.000 i 14.000 anys.

Altres peces excepcionals les trobem en terres catalanes. L'abric del Moli del Salt (Vimbodí) ha proporcionat el que podria ser el primer mapa d'un campament de caçadors-recol·lectors de fa uns 13.800 anys. A l'Hort de la Boquera (Margalef de Montsant) un extraordinari gravat captura la interacció entre humans i aus (quelcom inusual a l'art paleolític europeu), que prefigura l'adveniment de l'art narratiu.

13

11. Rodet. Element d'ornament fabricat en os, de morfologia discoidal i amb perforació central datat al paleolític superior. Podria haver-se fet servir com a objecte de guarniment personal, penjat o fixat a la roba.

Cova de Las Aguas, Alfoz de Lloredo, Cantàbria
Magdaleniana (20.000 - 13.700 anys abans d'ara)
Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria
Núm. inv. F3306-DO-000184
45 x 2 mm
(Foto: Museo de Altamira / Verónica Schulmeister)

12. Bloc gravat. Representacions incises de siluetes femenines molt esquematitzades, vistes de perfil, inclinades cap a la dreta, amb grans glutis arrodonits i sense representació del cap. Aquesta manera de representar la figura femenina és característica del magdaleniana superior a Europa.

Cova de La Roche de Lalinde, França
Magdaleniana (20.000 - 13.700 anys abans d'ara)
Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac
Núm. inv. MNP 30.11
630 x 500 x 130 mm
(Foto: RMN / Grand Palais / Musée National de Préhistoire / Philippe Jugie)

13. Plaqueta gravada. Superposició de tres animals gravats: un bòvid amb banyes en U orientat cap a la dreta, un bòvid sense cap en posició descendent i un èquid orientat a l'esquerra. Els bòvids han estat dissenyats en traç compost i l'èquid en traç simple.

Cova del Parpalló, Gandia, València
Magdaleniana inferior (20.000 - 17.700 anys abans d'ara)
Museu de Prehistòria de València
Núm. inv. 19349
79 x 56 x 7 mm
(Foto: Arxiu SIP del Museu de Prehistòria de València i calc de Valentin Villaverde)

3.

L'art
llevantí.
L'art de les
persones

Les pintures rupestres són un element extremament fràgil exposades a factors atmosfèrics, geològics i també antròpics, que poden posar-les en perill. Abric del Cocó de la Gralla, Mas de Barberans (Montsià). (Foto: Josep Castells / Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya)

L'ART LLEVANTÍ. L'ART DE LES PERSONES

3.1. Després del gel

Fa 11.700 anys, amb la retirada dels gels glacials, va desaparèixer també l'art figuratiu paleolític al sud-oest d'Europa. De les comunitats caçadores-recol·lectores que van habitar aquests territoris només en coneixem petites mostres d'art moble amb temes geomètrics. La millora climàtica va afavorir l'expansió dels boscos i, alhora, es va generalitzar l'ús de l'arc.

Uns 7.500 anys enrere, grups forasters plenament neolítics van arribar a la façana mediterrània peninsular acompanyats d'extraordinàries novetats, com la domesticació de plantes i animals, la ceràmica, la falç o els estris de pedra polida.

Els nouvinguts van desenvolupar dues noves tradicions artístiques, parietals i mobles, conegudes com art macroesquemàtic i esquemàtic. Els esbossos simplificats d'humans i animals (només en l'art esquemàtic) i els temes geomètrics (en tots dos casos), il·lustraven una nova manera de relacionar-se amb la natura.

14. Vas de l'Orant. Vas ceràmic globular amb decoració impresa cardial neolítica amb la representació frontal d'una figura humana amb els braços elevats i amb indicació dels cinc dits de la mà. Aquest tipus de representació antropomorfa es relaciona amb les figures d'orants de l'art macroesquemàtic.

Cova de l'Or, Beniarriès, Alacant
Neolític antic cardial (7500 - 7200 anys abans d'ara)
Museu Arqueològic Municipal Camil Visiedo
Moltó (Alcoi)
Núm. inv. 1976
152 x 145 mm
(Foto: MAMCVM / Ismael Carratalà)

15

16

El naixement de l'art narratiu

En algun moment dels inicis de l'era postglacial, entre 11.700 i 7.000 anys enrere, la façana mediterrània peninsular esdevé l'escenari d'un gir sense precedents en la història de l'art a Europa: el naixement de l'art narratiu.

El que coneixem com a art llevanti introdueix canvis significatius en els temes i en les formes de relacionar les figures als panells. Ara, per primera vegada, escenes plenes de dinamisme i moviment canvien de forma innovadora la manera de narrar històries visualment.

Els humans i els seus vestits, adornaments i eines, mai vistos anteriorment, esdevenen protagonistes d'escenes que il·lustren tàctiques de cacera, batalles, ajusticiaments, marxes territorials, la recollecció de la mel, la maternitat, la mort o altres activitats avui més enigmàtiques.

17

15. Còdols pintats amb motius geomètrics de color rogenc recuperats a Mas d'Azil, jaciment que dona nom al període azilià de final del paleolític superior. Els motius es presenten en bandes transversals i longitudinals que sovint combinen amb un punt o més.

Cova de Mas d'Azil, Le Mas d'Azil, França
Azilià (14.000 - 11.700 anys abans d'ara)
Servei Conservation-Musée-Patrimoine-Archeologie de l'Ariège
Núm. inv. 989-1-1100-147, 989-1-1095-143, 989-1-1096-144, 989-1-1098-145, 989-1-1099-46
49 x 23 x 08 cm, 49 x 29 x 6 cm, 81 x 2 x 9 cm, 46 x 21 x 06 cm, 42 x 3 x 7 mm

16. Arquer de la Valltorta. Fragment original arrancat de la cèlebre Cova dels Cavalls (Tirig, Castelló) poc després del seu descobriment l'any 1917. Conserva un arquer llevanti que camina cap a l'esquerra amb l'arc en una mà i un feix de fletxes en l'altra. La figura estava completa, però va perdre un dels peus durant el procés d'extracció. Els calcs realitzats just després del seu descobriment permeten avui conèixer la figura completa i la seva ubicació dins d'aquest jaciment.

Cova dels Cavalls, Tirig, Castelló
Mesolític / Neolític (8200 - 4500 abans d'ara)
Museu de Cervera (dipositat al Museu de la Valltorta)
Núm. inv. ZA596AR
180 x 150 mm

17. Pintura rupestre llevantina. És un dels tres cèrvols que es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya de la Roca dels Moros del barranc de Calapatà. Està representat amb gran naturalisme i amb un delicat tractament de les formes. El color emprat en tot el conjunt és el vermell. Aquestes pintures, descobertes l'any 1903, eren les figures principals i centrals d'un conjunt que presentava més elements. Juntament amb la figura d'un senglar, foren arrencades per J. Cabré per a la seva col·lecció, arguint que estaven en perill. L'any 1918 les va vendre a la Junta de Museus de Barcelona, amb altres objectes, per 14.000 pessetes.

Roca dels Moros del barranc de Calapatà, Cretas, Terol
Mesolític / Neolític (8200 - 4500 abans d'ara)
Museu d'Arqueologia de Catalunya
Núm. inv. MACB-BCN. 21999
300 x 360 mm
(Foto: Inés Domingo)

Imatges i símbols en l'art llevanti

Els artistes llevantins mostren un gran coneixement de la fauna salvatge que pinten: cérvols, cabres, porcs senglars, urs i, amb menys freqüència, cavalls, animals carnívors o insectes. En canvi, la vegetació és escassa.

Ara els protagonistes indiscutibles són els humans, amb trets anatòmics (cabells, nas o barba), tot tipus d'adornaments (tocats al cap, braçalets o cintes), vestits (pantalons curts i llargs, o faldilles) i equipament (arc, fletxes, carcaixos, bosses, cistells i bumerangs).

L'origen d'aquest art és objecte de debat. Per a alguns va ser concebut pels darrers caçadors-recol·lectors postglacials. Per a d'altres, en canvi, és un art neolític, malgrat que no parla d'agricultura i ramaderia. Els temes representats (cacera, guerra o mort) són comuns als dos modes de vida i no permeten decantar el debat.

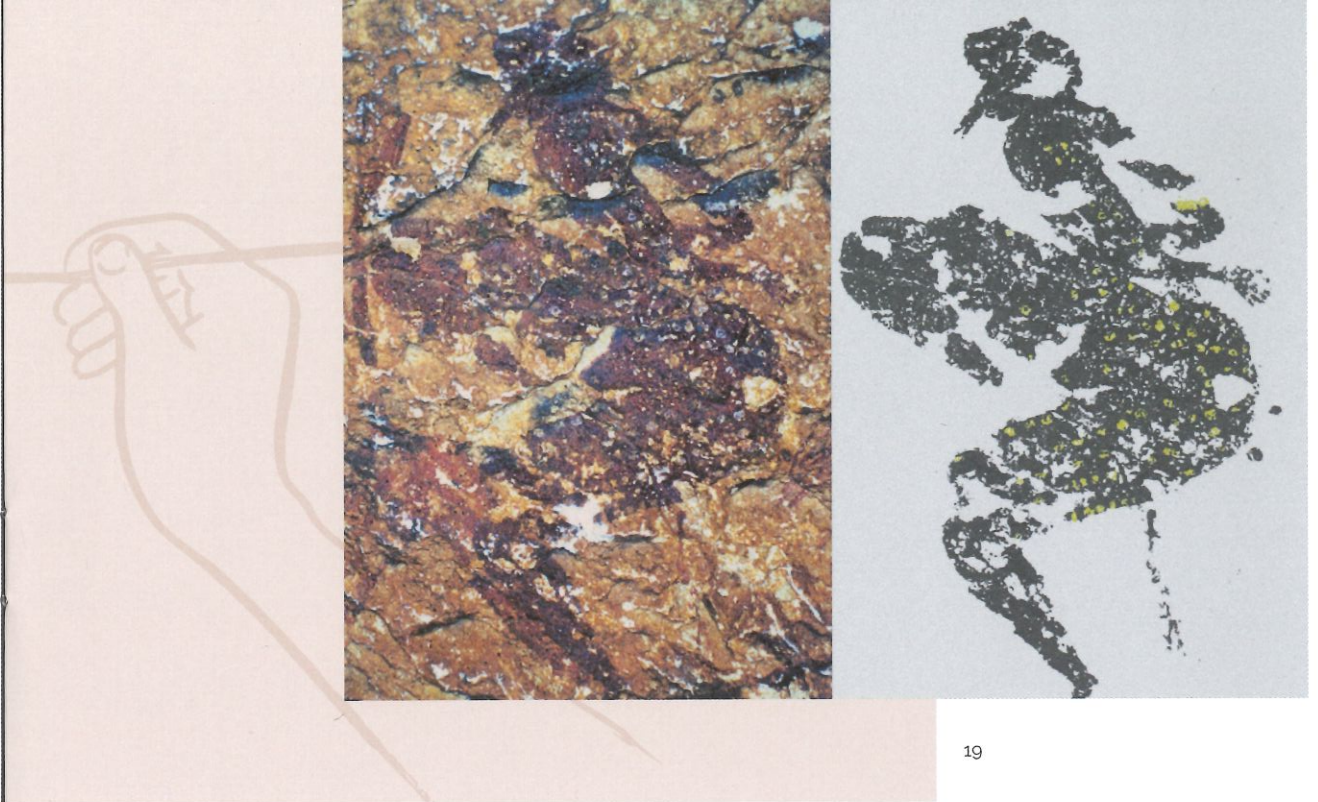
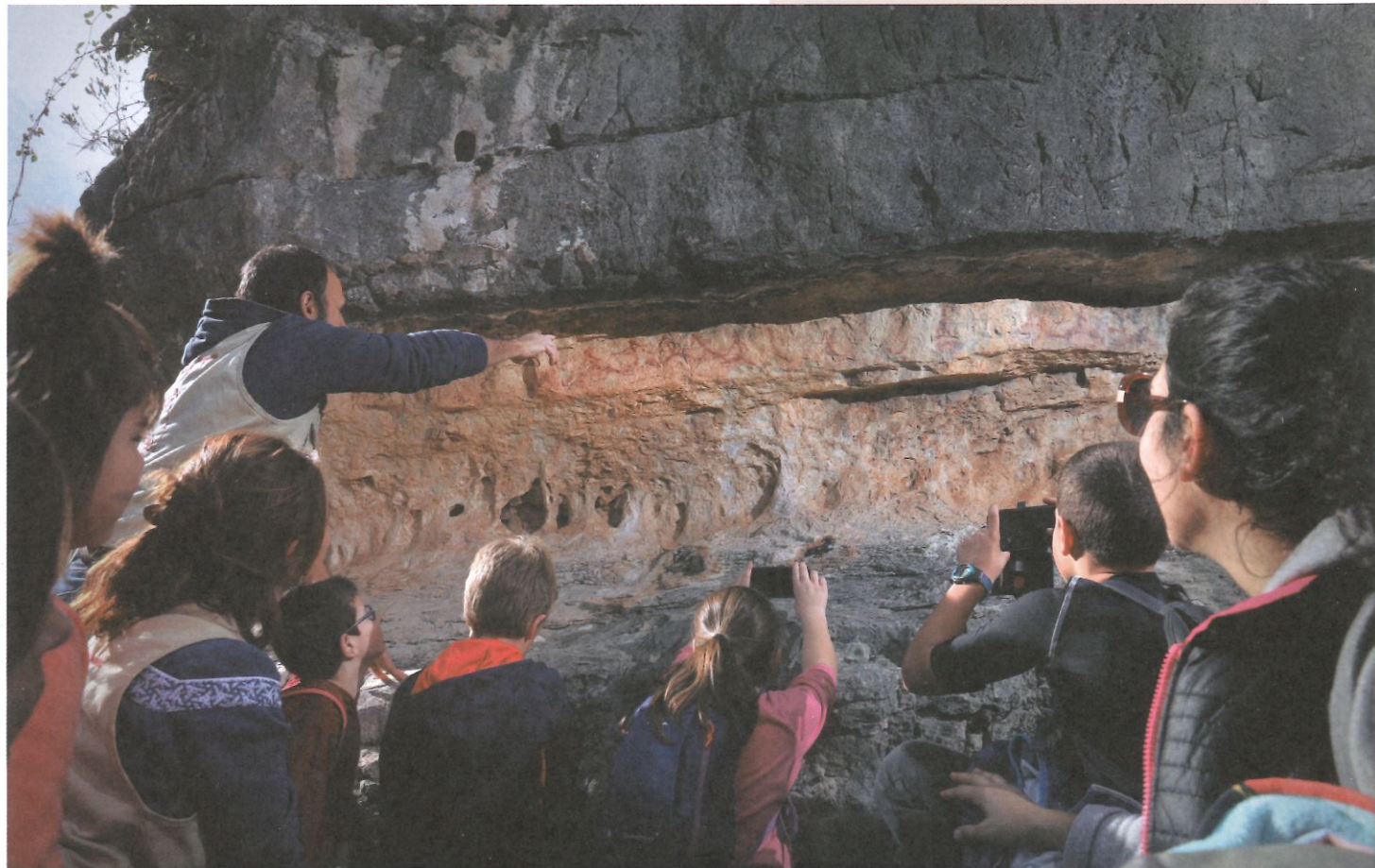
Paisatges pintats

Les singularitats dels paisatges mediterranis van atreure l'atenció de les poblacions llevantines, que van farcir amb pintures i gravats les parets de balmes i penya-segats ubicats als principals eixos fluvials. Aquests espais van servir de vies de comunicació natural i van facilitar la circulació d'idees i de persones durant generacions.

L'acumulació successiva de figures i escenes de diversos estils en els mateixos panells revela que les pintures eren utilitzades repetidament per recordar els valors culturals d'aquests indrets, de vegades amagats, de vegades prominents.

18. Visita a les pintures rupestres abric del Cocó de la Gralla, Mas de Barberans (Montsià). (Foto: Agència Catalana del Patrimoni Cultural / © Jordi Play)

18

19

La paleta dels artistes llevantins

Els artistes llevantins pintaven sobre llenços de roca a l'aire lliure, dins o fora de balmes, per la qual cosa la llum del foc ja no era imprescindible per narrar històries, llegendes o tradicions. Alhora, l'art mòble, gran protagonista al paleolític, va desaparèixer d'aquest món.

La diversitat de tècniques i formes d'aplicació de l'antiga pintura paleolítica es redueix ara a l'ús de pinzells, de vegades molt fins, per traçar siluetes monocromes i excepcionalment bicromes. Només un grapat de troballes recents, amb figures humanes finament gravades, insinuen que aquesta tècnica també era coneguda pels artistes llevantins.

La paleta dels nous pintors és semblant a la d'altres artistes de la prehistòria, amb tons negres, vermells i de vegades blancs, obtinguts de la natura i transformats en pintura, un cop barrejats amb aglutinants naturals.

19. En els darrers anys, al nucli valencià de Valltorta-Gassulla s'han documentat figures bicromes. Figura femenina de l'abric de Centelles (Albocàsser, Castelló) amb decoracions de punts blancs. (Font: Inés Domingo)

20. Tancament Abric 1 d'Ermites, Ulldecona (Montsià). Ajuntament d'Ulldecona

20

4.

L'art de
documentar
l'art

Detall de la cèlebre dansa fàlica de la Roca dels Moros del Cogul (Garrigues). Pintura a l'oli sobre suport de guix i arpillera. (Foto: Antoni Palomo / MAC. Arxiu Històric Fotogràfic, Fons Art Rupestre)

L'ART DE DOCUMENTAR L'ART

De la balma al museu

El MAC custodia una col·lecció singular d'obres originals que il·lustren alguns dels primers grans descobriments d'art llevantí. Aquestes obres amaguen els esforços de prehistoriadors, dibuixants i artistes com Henri Breuil, Josep Colominas, Joan Vila, Josep Tersol, Antoni Bregante o Francisco Benitez Mellado per immortalitzar les troballes, treure-les de les balmes i compartir-les amb la societat i amb la comunitat científica nacional i internacional.

El que inicialment era una eina de comunicació es va convertir en eina d'estudi. Així, a les primeres reproduccions, que centraven l'atenció en figures i composicions aïllades, s'hi van anar afegint nous detalls, com els trets del suport, per oferir visions més integrals i acurades d'aquest art mil·lenari. Per la seva qualitat artística, aquests treballs, elaborats entre els anys 1917 i 1965, són avui veritables obres d'art.

La rivalitat per l'estudi de l'art rupestre de la Valltorta

L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) va liderar una de les empreses de recerca més extraordinàries desenvolupades fins aleshores sobre art prehistòric a la península Ibèrica: l'estudi de les pintures del barranc de la Valltorta (Castelló), descobertes l'any 1917. Els treballs no van estar exempts de controvèrsia, atesa la competència que es va generar per l'estudi de les pintures amb la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas de Madrid, encapçalada per Hugo Obermaier, fet que va obligar els dos equips a dividir-se el territori objecte d'estudi.

L'equip de l'IEC, dirigit per Pere Bosch Gimpera, estava format per Agustí Duran i Sanpere, Maties Pallarès i Josep Colominas, que treballaren intensivament en la documentació de les pintures i també en l'excavació de diversos jaciments arqueològics. Els il·lustradors van ser els pintors Joan Vila i Pujol, anomenat Joan d'Ivori, i Josep Triadó.

Els treballs es publicaren de forma preliminar el 1920, però la gran part de la documentació conservada al Museu d'Arqueologia de Catalunya ha restat pràcticament inèdita fins avui.

22

21. Mas d'en Josep, la Valltorta, Castelló. Vista general. 1917. (Foto: Autor desconegut / MAC. Arxiu Històric Fotogràfic)

22. Cova dels Cavalls, la Valltorta, Castelló. Escena de cacera. Aquarel·la sobre cartolina, 1917. (Foto: Joan Vila / MAC. Arxiu Històric Fotogràfic. Fons Art Rupestre)

23. Plànol del barranc de la Valltorta amb els termes de Tírig, Albocàsser i coves de Vinromà. Al plànol hi figuren marcats en vermell els jaciments i els abrics amb pintures. (Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya)

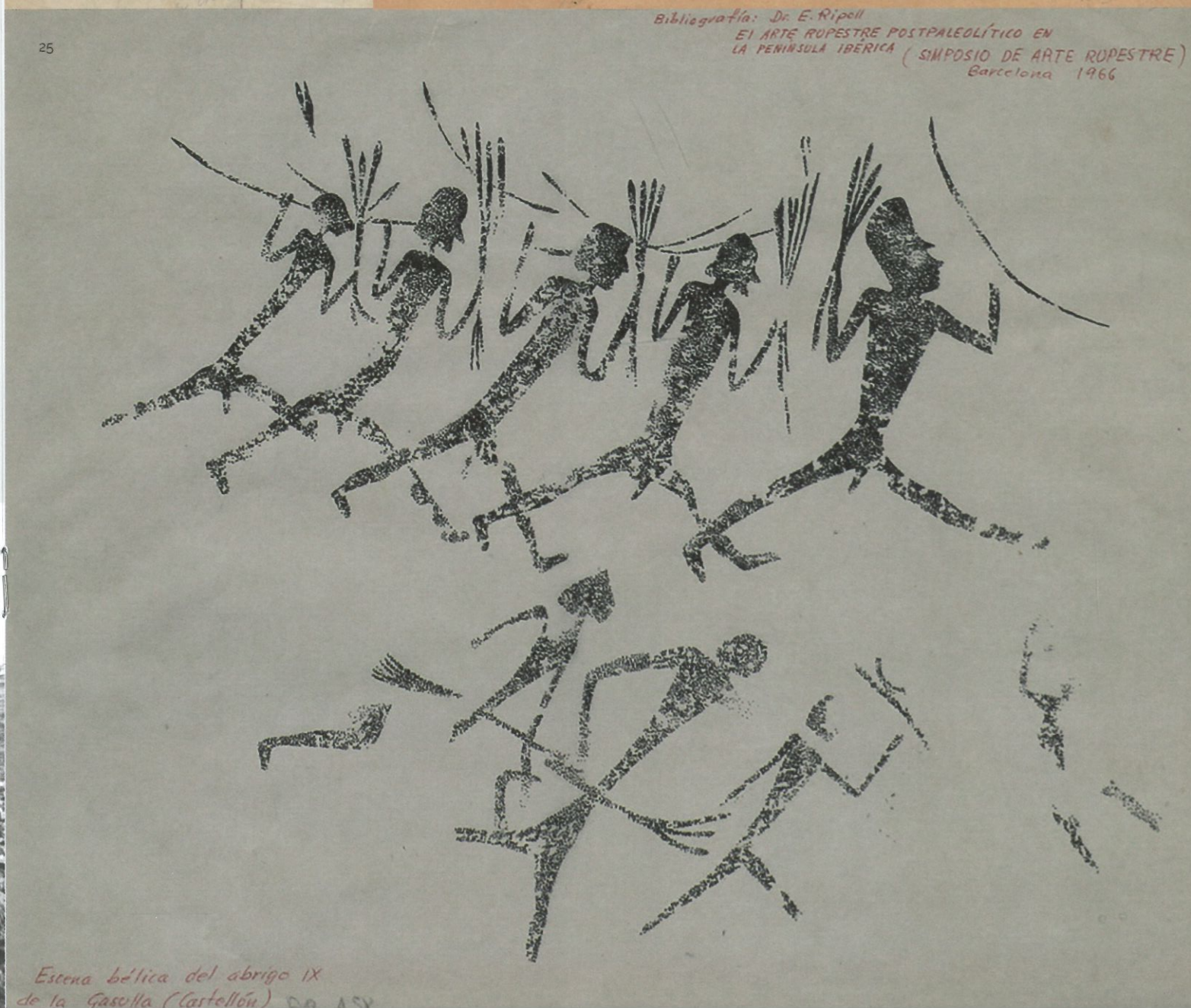
24. Cova dels Cavalls, la Valltorta, Castelló. Arquer. Calc de Josep Colominas, llapis sobre paper de ceba, 1917. (MAC. Arxiu Històric Fotogràfic. Fons Art Rupestre)

25. Abric IX, la Gassulla, Castelló. Tinta xinesa sobre paper vegetal. 1966. Antoni Bregante. Publicat per Eduard Ripoll. (MAC. Arxiu Històric Fotogràfic. Fons Art Rupestre)

23

25

Escena bélica del abrigo IX de la Gassulla (Castellón) pp. 155

21

Henri Breuil, pioner de l'art llevantí

El descobriment (1879) i la posterior acceptació internacional de l'autenticitat de les pintures d'Altamira (1902) van atraure a la península Ibèrica els grans prehistoriadors del moment, com ara l'abat francès Henri Breuil. Conegut com a pare de la prehistòria, va ser un dels pioners en l'estudi, la documentació i el descobriment de nombrosos jaciments amb art rupestre llevantí. De la seva mà, les primeres troballes de Cretas, el Cogul, Alpera, Ayora i Yecla van saltar al panorama internacional en successives ocasions a *L'Anthropologie*, una de les revistes més prestigioses en la recerca prehistòrica europea del moment.

El MAC guarda els seus darrers dibuixos i anotacions de conjunts castellanencs tan singulars com els abrics del Cingle de la Mola Remigia o el Racó Molero (Ares del Maestrat, Castelló), descoberts el 1934, uns treballs que es van interrompre per una malaltia que va patir i per l'esclat de la guerra civil espanyola el 1936.

Descobrint el que ja no hi és

Avui les fotografies i reproduccions gràfiques primerenques de l'art llevantí conservades al Museu d'Arqueologia de Catalunya, fetes poc després dels primers descobriments, representen un llegat artístic d'un valor estètic i patrimonial excepcional. Aquest valor es multiplica quan algunes d'aquestes obres esdevenen, a més, l'únic registre permanent de l'existència de figures o conjunts ara ja desapareguts, fruit de la ignorància i del vandalisme.

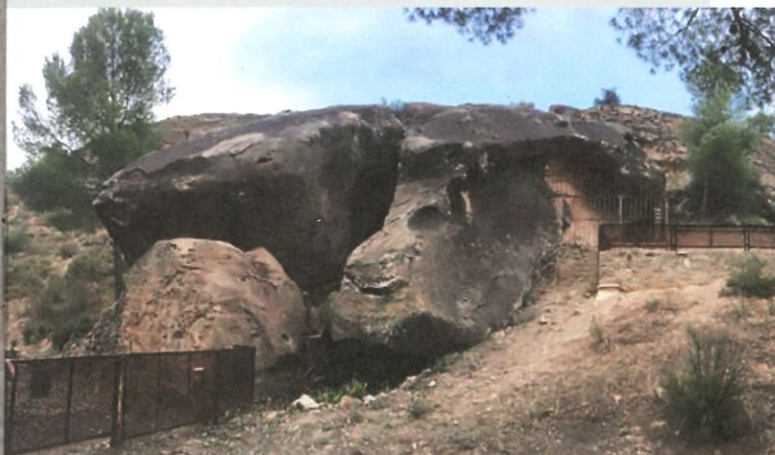
És el cas de les fotografies i els calcs dels fons museístics, en ocasions inèdits, que reproduïen meticulosament les pintures de diversos jaciments del nucli castellanenc de la Valltorta, com ara la cova dels Cavalls o les coves de la Saltadora, referents mundials en els estudis d'art prehistòric. La integritat del seu coneixement no seria avui possible sense aquesta documentació.

26. Reproducció en aquarel·la amb retocs de llapis d'una de les escenes de l'Abric IV del Cingle de la Mola Remigia (Ares del Maestrat, Castelló), realitzada per Henri Breuil. A l'escena destaca la figura d'un grimpador que s'enfila per una possible corda o escala (1935). (Font: Arxiu MAC Barcelona. Fons Art Rupestre)

27. Figures desaparegudes i inèdites de l'Abric VII de les coves de la Saltadora (coves de Vinromà, Castelló). Aquarel·la, Joan Vila (Joan d'Ivori). 1917. (Font: Arxiu MAC-Barcelona. Fons Art Rupestre)

28. Ceferi Rocafort a la Roca dels Moros del Cogul (Garrigues) (1908). (Foto: Juli Soler)

El descobriment de l'art llevantí a Catalunya

La Roca dels Moros del Cogul (Lleida) va ser el primer testimoni amb art rupestre llevantí trobat a Catalunya, l'any 1908, i el segon de la façana mediterrània peninsular.

La convivència en el mateix panell de gravats, potser finipaleolítics, de pintures llevantines amb temàtiques exclusives, com la coneguda "dansa fàl·lica", pintures esquemàtiques i diverses inscripcions ibèriques i romanes ens diu que aquest enclavament va mantenir uns valors culturals destacats al llarg de moltes generacions.

Avui sabem que la famosa dansa fàl·lica, on nou dones envolten un personatge masculí amb el sexe representat, va ser realitzada en diverses fases, de manera que es van anar afegint parelles de dones al llarg del temps. El resultat, però, continua sent excepcional i sense paral·lels. Altres figures, com les que representen diverses espècies de fauna salvatge (cérvols, cabres, bous i porcs senglars), completen el repertori gràfic d'aquest singular indret.

29. Vista del conjunt rupestre i Centre d'Interpretació i Acollida dels Visitants. (Foto: A. Giralt)

30. Reproducció de part de l'abric amb fragments de diverses escenes de cacera, i dues figures molt singulars en postures que evoquen una dansa. Les dues combinen trets humans i animals: una amb cap de bou i l'altra amb cua gruixuda. Aquarel·la amb retocs de llapis realitzada per Henri Breuil l'any 1935.

Abric V del Cingle de la Mola Remigia (nucli de la Gassulla, Ares del Maestrat, Castelló) MAC-Barcelona Aquarel·la amb retoc de llapis sobre paper Núm. inv. AR.105 51 x 71,5 cm

31

Un patrimoni de la humanitat

L'art rupestre és un dels llegats més fascinants i vulnerables dels nostres avantpassats. Avui tots els continents amaguen racons amb aquest tipus d'art, llocs que reuneixen les obres mestres de milers de generacions d'artistes que transformaren els paisatges en peculiars pinacoteques carregades de records, tradicions i creences.

S'estima que arreu del món hi ha centenars de milers de jaciments amb art rupestre, i les troballes continuen. Però només un grup reduït ha rebut la màxima distinció atorgada per la UNESCO: la de Patrimoni de la Humanitat. És el cas de l'art rupestre de la façana mediterrània de la península Ibèrica, inclòs al llistat el 5 de desembre de 1998 com la concentració de jaciments més gran d'Europa, que proporciona un quadre excepcional de la vida humana en un moment inicial de la nostra evolució cultural. Dels 758 jaciments declarats, 59 són en terres catalanes, on avui en coneixem ja més de 120 conjunts.

La Ruta de l'Art Rupestre, Patrimoni Mundial de la UNESCO

La Ruta de l'Art Rupestre integra una sèrie de conjunts de pintures i gravats rupestres prehistòrics que es conserven arreu de Catalunya i que han estat condicionats per a la visita pública. Molts d'aquests conjunts van ser inscrits a la Llista de Patrimoni Mundial de la UNESCO l'any 1998. La Ruta també proposa la descoberta de diversos museus i centres d'interpretació que ens parlen de la vida a la prehistòria i ens ajuden a comprendre i conèixer millor aquest excepcional patrimoni.

L'Art rupestre a la Comunitat Valenciana

La Comunitat Valenciana també conserva nombrosos conjunts d'art rupestre llevanti inscrits a la Llista de Patrimoni Mundial de la UNESCO, entre els que destaca el Parc Cultural Valltorta-Gassulla. Museu la Valltorta.

www.museudelavalltorta.gva.es

32

31. Cueva de las Manos, río Pinturas, provincia de Santa Cruz, Argentina. Unes de les pintures rupestres més antigues d'Amèrica del Sud, declarades Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO. Imatge cedida sota Creative Commons Attribution

32. Escena de cacera de caprins de dimensions molt petites pròpies de les fases finals de l'art llevanti (Covatina del Tossalet del Mas de la Rambla, Vilafranca, Castelló). Calcs superposats sobre fotografia per facilitar la visualització. (Font: Inés Domingo)

Ruta de l'Art Rupestre

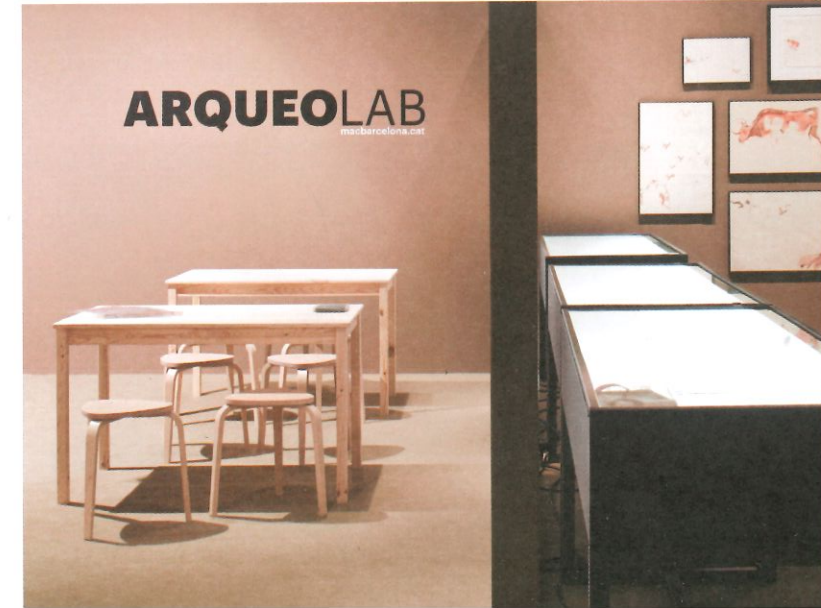
1. Barcelona (Barcelonès) - Museu d'Arqueologia de Catalunya
2. Sant Fruitós de Bages (Bages): Les Brucardes
3. Camarasa (Noguera): Cova del Tabac
4. Os de Balaguer (Noguera): Cova dels Vilasos
5. L'Albi (Garrigues): Vall de la Coma, Balma dels Punts
6. El Cogul (Garrigues): Roca dels Moros i Centre d'Interpretació de la Roca del Moros del Cogul
7. Montblanc (Conca de Barberà): Abrics de El Portell de les Lletres, Mas d'en Llorç i Mas d'en Ramon d'en Bessó, i Centre d'Interpretació de l'Art Rupestre Muntanyes de Prades
8. Capçanes (Priorat): Parellada I-IV i La Vall I-II
9. Mas de Barberans (Montsià): Cocó de la Gralla
10. Ulldecona (Montsià): Abrics de l'Ermida-Serra de Godall, i Centre d'Interpretació d'Art Rupestre Abrics de l'Ermida

 Conjunts visitables i de fàcil accés

 Museu

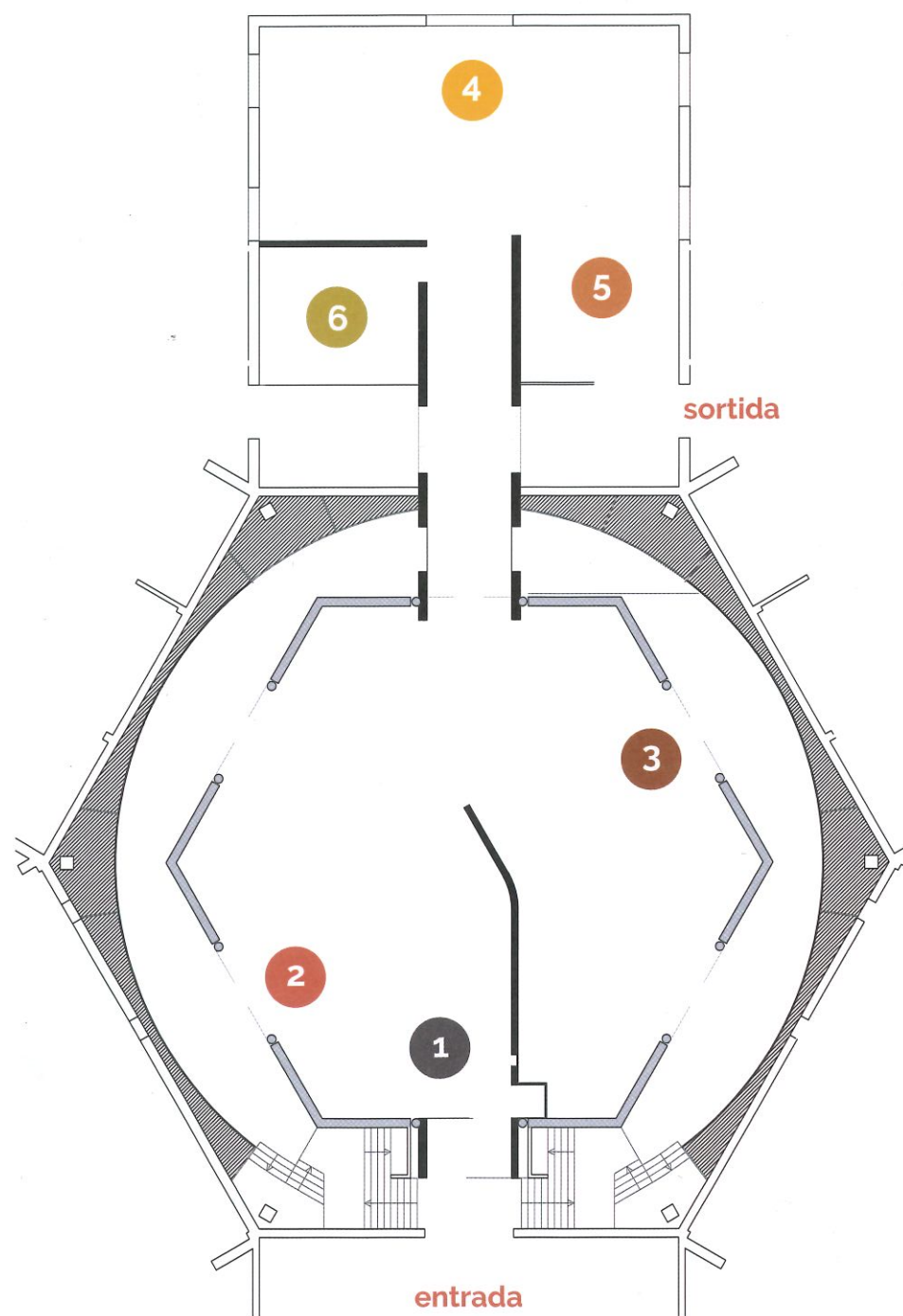

5.

Imatges
i plànol de
l'exposició

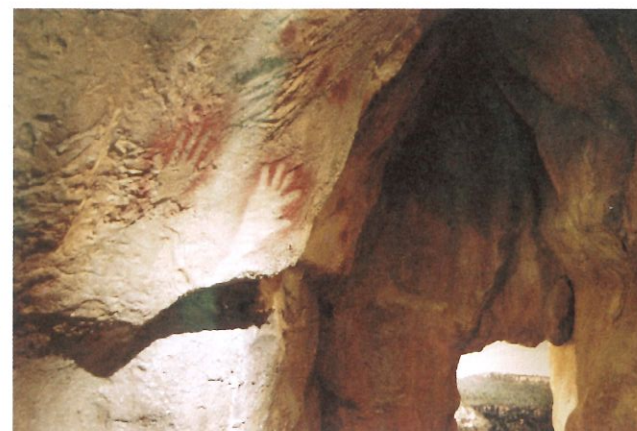
PLÀNOL GUIA

- 1** Els orígens de l'art
- 2** L'art paleolític, l'art dels animals
- 3** L'art llewantí, l'art de les persones
- 4** L'art de documentar l'art
- 5** L'art rupestre, patrimoni de la humanitat
- 6** ARQUEOLAB

1. Els orígens de l'art

El naixement del comportament simbòlic està envoltat d'incertesa. Els nostres avantpassats africans ja dibuixaven sobre colorants i recipients fa entre 100.000 i 60.000 anys.

2. L'art paleolític, l'art dels animals

Ara fa entre 40.000 / 35.000 i 11.700 anys, coves profundes, abrics i roques a l'aire lliure van fer de llenços a dibuixos, gravats i pintures d'animals.

3. L'art llewantí, l'art de les persones

Als inicis de l'era postglacial la façana mediterrània peninsular esdevé l'escenari de l'art llewantí. Els humans es converteixen en protagonistes d'escenes.

4. L'art de documentar l'art

El MAC custodia una col·lecció singular de calcs originals que il·lustren els primers grans descobriments d'art llewantí. Calcs excepcionals que esdevenen l'únic registre de conjunts ara ja desapareguts.

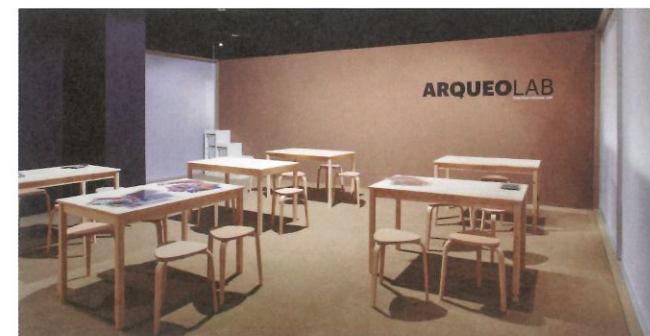
5. L'art rupestre, patrimoni de la humanitat

S'estima que arreu del món hi ha centenars de milers de jaciments amb art rupestre, i les troballes continuen. És el cas de l'art rupestre de la façana mediterrània de la península Ibèrica, patrimoni de la humanitat des del 1998, la concentració de jaciments més gran d'Europa, que proporciona un quadre excepcional de la vida humana en un moment inicial de la nostra evolució cultural.

6. ARQUEOLAB

Un espai de joc i interacció on es desenvoluparan activitats que ens permetran descobrir l'art llewantí en primera persona. Activitats adreçades a tots tipus de públics.

ARTE PRIMERO

ARTISTAS DE
LA PREHISTORIA

Exposición
6/02/2020 - 22/11/2020

FIRST ART

ARTISTS FROM
PREHISTORY

Exhibition
6/02/2020 - 22/11/2020

CASTELLANO

ARTE PRIMERO

ARTISTAS DE LA PREHISTORIA

El desarrollo del pensamiento creativo y de la capacidad de abstracción es uno de los grandes hitos de la evolución humana. Sin embargo, el carácter efímero de las primeras formas de expresión artística hace difícil rastrear sus orígenes en el tiempo.

¿Cuándo surgió la capacidad de comunicarnos por medio de las imágenes? ¿Cuál es la primera manifestación física de la existencia de un comportamiento simbólico? ¿Esta capacidad es exclusiva de los humanos anatómicamente modernos, es decir, nosotros? ¿O hay precedentes en otros miembros del género humano?

La exposición «Arte primero. Artistas de la prehistoria» propone un viaje al pasado en busca de los orígenes del arte. A su vez, la muestra quiere explicar también el arte rupestre levantino, una de las expresiones artísticas más originales surgidas hace más de 7.000 años, tanto en Cataluña como en el resto del mediterráneo peninsular.

1. LOS ORÍGENES DEL ARTE

El nacimiento del comportamiento simbólico está rodeado de incertidumbre. El uso metafórico del arte figurativo para compartir ideas del mundo natural y cultural parece incuestionable. Pero ¿hay otros antecedentes? ¿Los colorantes, los ornamentos o los primeros signos geométricos son formas incipientes de simbolismo?

En algún momento de la prehistoria los colorantes se convirtieron en pinturas, pero también tuvieron otros usos. Por lo tanto, su aparición precoz no necesariamente habla de artistas.

El simbolismo de los primeros ornamentos parece más probable, si, además de como elementos estéticos, fueron empleados como signos de identidad. Esta especie de simbolismo también es evocado por las formas geométricas que nuestros antepasados africanos ya dibujaban sobre colorantes y recipientes (huevos de avestruz) entre hace 100.000 y 60.000 años.

Pero, ¿sabías que, antes del contacto con nosotros, hace unos 40.000 años, los neandertales ya utilizaban colorantes, pigmentos y colgantes? Además, fueron los primeros en marcar las paredes con signos geométricos y siluetas de manos.

Neandertales y humanos anatómicamente modernos

Los humanos anatómicamente modernos aparecimos hace unos 200.000 años en el sur del continente africano. Gracias a nuestra capacidad de socialización, comunicación y adaptación a nuevos medios fuimos los primeros y únicos humanos en colonizar todos los continentes.

Los neandertales aparecieron hace unos 300.000 años en el continente europeo. Eran humanos perfectamente adaptados a su tiempo y paisaje, con capacidades muy evolucionadas, y llegaron a expandirse hasta el Próximo Oriente y el Asia occidental.

En diversos momentos desde hace 70.000 años, unos y otros nos cruzamos en nuestra expansión y tuvimos incluso una descendencia de la que todavía hoy hay restos en nuestro propio genoma. Los neandertales desaparecieron hace unos 30.000 años y la península ibérica fue el último lugar que habitaron.

2. EL ARTE PALEOLÍTICO, EL ARTE DE LOS ANIMALES

El arte de las cavernas

En la expansión de los humanos modernos por el mundo y en su adaptación a nuevos paisajes, climas y otros grupos humanos (como los neandertales en el continente europeo) se encuentra la semilla de un nuevo giro creativo en la evolución del pensamiento simbólico: la aparición del arte figurativo.

Entre hace 36.000 y 11.700 años, las manifestaciones artísticas experimentaron un desarrollo sin precedentes en el suroeste de Europa. Cuevas profundas, abrigos y rocas al aire libre hicieron de lienzos naturales a dibujos, grabados y pinturas, en los que la belleza y el naturalismo de los animales o la abundancia de los signos contrastan con la escasez de las representaciones humanas.

¿Qué significaban estos temas? ¿Por qué los pintaban? La investigación científica debate varias teorías, pero la desaparición de los artistas ha dejado estas obras rodeadas de misterios.

La edad de hielo

Durante la última era glaciaria los humanos anatómicamente modernos se dispersaron por el mundo. Al suroeste de Europa llegaron hace unos 40.000 años, acompañados de mejoras tecnológicas y de un extraordinario progreso de las artes.

La estacionalidad de los recursos vegetales y animales requería prácticas de vida nómada para garantizar la supervivencia. Cuevas y cabañas servían de refugio temporal, y la caza y la recolección proporcionaban alimentos. La naturaleza también aportaba materiales para producir herramientas, vestidos y adornos. Un nuevo utensilio, el propulsor, y la mejora gradual de los proyectiles permitieron cazar de forma más eficiente.

Los animales de clima frío (bisontes, mamuts, osos, renos, leones de las cavernas o rinocerontes lanudos) y los de clima templado (caballos, uros, ciervos y cabras), refugiados en estas tierras y presas de las cacerías, se convertirían pronto en elementos de inspiración de la creatividad humana.

La creación musical

La música, las canciones y las danzas son expresiones culturales universales con poca visibilidad arqueológica. La presencia de instrumentos musicales apunta que aparecieron hace al menos unos 40.000 años. Las flautas son los instrumentos más documentados, pero en Europa también encontramos silbatos, bramaderas y arcos musicales a lo largo del paleolítico.

Las flautas se fabricaban con huesos de aves y las perforaciones permitían producir diversos tonos. Las bramaderas, utilizadas por muchos grupos humanos de todo el mundo, tenían forma ovalada y estaban hechas de hueso, marfil o madera. Emitían un sonido grave característico cuando se hacían girar gracias a un cordel atado a uno de sus extremos.

La paleta de los artistas paleolíticos

El arte paleolítico se materializaba a la vez sobre soportes parietales y muebles. Piedra, hueso, asta, marfil, dientes de animales y posiblemente materiales perecederos como la madera sirvieron de base para grabar, pintar y esculpir. En la producción artística no había improvisación: requería una inversión de tiempo para recoger materiales, preparar herramientas y pigmentos, seleccionar espacios y soportes, y pensar diseños.

Hombres y mujeres dibujaban y pintaban con colorantes naturales como el carbón o el manganeso (negro) y óxidos de hierro (rojo). Mezclaban los colorantes en polvo con aglutinantes naturales (grasas animales o extractos vegetales). La pintura se aplicaba con los dedos, con pinceles, con tampones o soplando directamente con la boca.

En el interior de las cavernas, el parpadeo de las llamas de las antorchas y lámparas de grasa animal acompañaba la creación artística dando vida a los relatos narrados a la luz de las imágenes.

¿Dónde estaban los humanos?

Los artistas paleolíticos enfatizaron en sus obras el mundo animal en detrimento de la figura humana. Las escasas referencias explícitas conocidas eran personajes completos, pero muy sintéticos e idealizados; seres híbridos, con rasgos humanos y animales, e incluso solo representaciones de ciertas partes anatómicas, como cabezas, atributos sexuales y manos.

La presencia de manos pequeñas podría atribuirse tanto a individuos jóvenes como mujeres. Pero las representaciones parciales de atributos sexuales masculinos y femeninos (penes, vulvas y pechos) dan protagonismo a ambos sexos, y nos recuerdan que las mujeres también estaban presentes en la prehistoria.

Las imágenes más fieles a la realidad son las famosas estatuillas conocidas como venus.

¿Eran ídolos, diosas, amuletos, juguetes? ¿Tenían una finalidad simbólica, sexual o tal vez ginecológica?

El debate entre los especialistas está todavía muy vivo.

Un arte Mediterráneo

La fachada oriental de la península ibérica ofrecía un entorno templado durante la última era glaciaria gracias a la influencia del Mediterráneo. Las especies representadas en cuevas, abrigos y otros soportes pétreos así lo confirman. Aquí, caballos, uros, ciervos y cabras, pintados y grabados, dominan el imaginario.

El gran conjunto de piezas de este territorio procede de la cueva del Parpalló (Gandia), la escuela de artistas más prolífica y duradera del paleolítico, con más de 5.600 plaquetas que muestran la evolución del arte entre hace 32.000 y 14.000 años.

Otros hallazgos excepcionales los encontramos en tierras catalanas. El abrigo del Moli del Salt (Vimbodí) ha proporcionado lo que podría ser el primer mapa de un campamento de cazadores-recolectores de hace unos 13.800 años. En el Hort de la Boquera (Margalef de Montsant) un extraordinario grabado captura la interacción entre humanos y aves (algo inusual en el arte paleolítico europeo) y prefigura el advenimiento del arte narrativo.

3. EL ARTE LEVANTINO. EL ARTE DE LAS PERSONAS

Después del hielo

Hace 11.700 años, la retirada de los hielos glaciares comportó también la desaparición del arte figurativo paleolítico en el suroeste de Europa. De las comunidades cazadoras-recolectoras que habitaron estos territorios solo conocemos pequeñas muestras de arte mueble con temas geométricos. La mejora climática favoreció la expansión de los bosques, al mismo tiempo que se generalizó el uso del arco.

Hace unos 7.500 años, grupos forasteros plenamente neolíticos llegaron acompañados de extraordinarias novedades, como la domesticación de plantas y animales, la cerámica, la hoz o los utensilios de piedra pulida.

Los recién llegados desarrollaron dos nuevas tradiciones artísticas, parietales y muebles, conocidas como arte macroesquemático y esquemático. Los bocetos simplificados de humanos y animales (solo en el esquemático) y los temas geométricos (en ambos casos) ilustraban una nueva manera de relacionarse con la naturaleza.

El nacimiento del arte narrativo

En algún momento de los inicios de la era posglaciaria, entre hace 11.700 y 7.000 años atrás, la fachada mediterránea peninsular es el escenario de un giro sin precedentes en la historia del arte en Europa: el nacimiento del arte narrativo.

Lo que conocemos como arte levantino introduce cambios significativos en los temas y en las formas de relacionar las figuras en los paneles. Ahora, por primera vez, escenas llenas de dinamismo y movimiento cambian de forma innovadora el modo de narrar historias visualmente.

Los humanos y sus vestidos, adornos y herramientas, nunca vistos anteriormente, se convierten en protagonistas de escenas que ilustran tácticas de caza, batallas, ajusticiamientos, marchas territoriales, la recolección de la miel, la maternidad, la muerte u otras actividades hoy todavía más enigmáticas.

Imágenes y símbolos en el arte levantino

Los artistas levantinos muestran un gran conocimiento de la fauna salvaje que pintan: ciervos, cabras, jabalíes, uros y, con menos frecuencia, caballos, animales carnívoros o insectos. En cambio, la vegetación es escasa.

Ahora los protagonistas indiscutibles son los humanos, con rasgos anatómicos (pelo, nariz o barba), todo tipo de adornos (tocados en la cabeza, brazaletes o cintas), vestidos (pantalones cortos y largos, o faldas) y equipamiento (arco, flechas, carcaj, bolsas, cestas y bumeranes).

El origen de este arte es objeto de debate. Para algunos fue concebido por los últimos cazadores-recolectores posglaciares. Para otros, en cambio, es un arte neolítico, a pesar de no hablar de agricultura y ganadería. Los temas representados (caza, guerra o muerte) son comunes a los dos modos de vida y no permiten decantar el debate.

Paisajes pintados

Las singularidades de los paisajes mediterráneos atrajeron la atención de las poblaciones levantinas, que llenaron con pinturas y grabados las paredes de abrigos y peñascos ubicados en los principales ejes fluviales. Estos espacios sirvieron como vías de comunicación natural facilitando la circulación de ideas y de personas durante generaciones.

La acumulación sucesiva de figuras y escenas de diversos estilos en los mismos paneles revela que las pinturas se utilizaban repetidamente para recordar los valores culturales de estos lugares, en ocasiones escondidos, en ocasiones prominentes.

La paleta de los artistas levantinos

Los artistas levantinos pintaban sobre lienzos de roca al aire libre, dentro o fuera de abrigos, por lo que la luz del fuego ya no era imprescindible para contar historias, leyendas o tradiciones. Asimismo, el arte mueble, gran protagonista durante el paleolítico, desaparece de este mundo.

La diversidad de técnicas y formas de aplicación de la antigua pintura paleolítica se reduce ahora al uso de pinceles, a veces muy finos, para trazar siluetas monocromas y excepcionalmente bicromas. Solo unos pocos hallazgos recientes, con figuras humanas finamente grabadas, insinúan que esta técnica también era conocida por los artistas levantinos.

La paleta de los nuevos pintores es similar a la de otros artistas de la prehistoria, con tonos negros, rojos y en ocasiones blancos obtenidos de la naturaleza y transformados en pintura al mezclarlos con aglutinantes naturales.

4. EL ARTE DE DOCUMENTAR EL ARTE

Del abrigo al museo

El MAC custodia una colección singular de obras originales que ilustran algunos de los primeros grandes descubrimientos de arte levantino. Estas obras esconden los esfuerzos de prehistoriadores, dibujantes y artistas como Henri Breuil, Josep Colominas, Joan Vila, Josep Tersol, Antoni Bregante o Francisco Benítez Mellado por inmortalizar los hallazgos, sacarlos de los abrigos y compartirlos con la sociedad y con la comunidad científica nacional e internacional.

Lo que inicialmente era una herramienta de comunicación se convirtió en herramienta de estudio. Así, a las primeras reproducciones, que centraban la atención en figuras y composiciones aisladas, se fueron añadiendo nuevos detalles, como los rasgos del soporte, para ofrecer visiones más integrales y precisas de este arte milenario. Por su calidad artística, estos trabajos, elaborados entre los años 1917 y 1965, son hoy verdaderas obras de arte.

La rivalidad por el estudio del arte rupestre de la Valltorta

El Institut d'Estudis Catalans (IEC) lideró una de las empresas de investigación más extraordinarias desarrolladas hasta entonces sobre arte prehistórico en la península ibérica: el estudio de las pinturas del barranco de la Valltorta (Castellón), descubiertas en 1917. Los trabajos no estuvieron exentos de controversia, dada la competencia que se generó por el estudio de las pinturas con la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas de Madrid, encabezada por Hugo Obermaier, hecho que obligó a los dos equipos a dividirse el territorio objeto de estudio.

El equipo del IEC, dirigido por Pere Bosch Gimpera, estaba formado por Agustí Duran i Sanpere, Maties Pallarès y Josep Colominas, que trabajaron intensivamente en la documentación de las pinturas y también en la excavación de diversos yacimientos arqueológicos. Los ilustradores fueron los pintores Joan Vila i Pujol, llamado Joan d'Ivori, y Josep Triadó.

Los trabajos se publicaron de forma preliminar en 1920, pero la gran mayoría de la documentación conservada en el Museu d'Arqueologia de Catalunya se ha mantenido prácticamente inédita hasta hoy.

Henri Breuil, pionero del arte levantino

El descubrimiento (1879) y la posterior aceptación internacional de la autenticidad de las pinturas de Altamira (1902) atrajeron a la península ibérica a los grandes prehistoriadores del momento, como el abad francés Henri Breuil. Conocido como el padre de la

prehistoria, fue uno de los pioneros en el estudio, la documentación y el descubrimiento de numerosos yacimientos con arte rupestre levantino. De su mano, los primeros hallazgos de Cretas, del Cogul, Alpera, Ayora y Yecla saltaron al panorama internacional en sucesivas publicaciones en *L'Anthropologie*, una de las revistas más prestigiosas en la investigación prehistórica europea del momento.

El MAC guarda sus últimos dibujos y anotaciones de conjuntos castellanenses tan singulares como los abrigos del Cingle de la Mola Remigia o el Racó Molero (Ares del Maestrat, Castelló), descubiertos en 1934, trabajos que se interrumpieron por una enfermedad que sufrió y por el estallido de la guerra civil española en 1936.

Descubriendo lo que ya no está

Las primeras fotografías y reproducciones gráficas del arte levantino conservadas en el Museu d'Arqueologia de Catalunya, realizadas poco después de los primeros descubrimientos, representan hoy un legado artístico de un valor estético y patrimonial excepcional. Este valor se multiplica cuando algunas de estas obras se convierten, además, en el único registro permanente de la existencia de figuras o conjuntos actualmente desaparecidos, fruto de la ignorancia y del vandalismo.

Es el caso de las fotografías y los calcos de los fondos museísticos - en ocasiones inéditos - que reproducían meticulosamente las pinturas de varios yacimientos del núcleo castellanense de la Valltorta, como la Cova dels Cavalls o les coves de la Saltadora, referentes mundiales en los estudios de arte prehistórico. Su conocimiento integral no sería posible sin esta documentación.

El descubrimiento del arte levantino en Cataluña

La Roca dels Moros de El Cogul (Lleida) fue el primer testimonio con arte rupestre levantino encontrado en Cataluña, en 1908, y el segundo de la fachada mediterránea peninsular.

La convivencia en el mismo panel de grabados, tal vez finipaleolíticos, de pinturas levantinas con temáticas exclusivas, como la conocida "danza fálica", pinturas esquemáticas y diversas inscripciones ibéricas y romanas nos dice que este enclave mantuvo unos valores culturales destacados a lo largo de muchas generaciones.

Hoy sabemos que la famosa danza fálica, en la que nueve mujeres rodean a un personaje masculino con el sexo representado, fue realizada en diversas fases, de modo que se fueron añadiendo parejas de mujeres a lo largo del tiempo. A pesar de ello, el resultado continúa siendo excepcional y sin paralelos. Otras figuras, como las que representan a diversas especies de fauna salvaje (ciervos, cabras, toros y jabalíes), completan el repertorio gráfico de este espacio singular.

Un patrimonio de la humanidad

El arte rupestre es uno de los legados más fascinantes y vulnerables de nuestros antepasados. Hoy todos los continentes esconden rincones con este tipo de arte, lugares que reúnen las obras maestras de miles de generaciones de artistas que transformaron los paisajes en peculiares pinacotecas cargadas de recuerdos, tradiciones y creencias.

Se estima que en todo el mundo hay cientos de miles de yacimientos con arte rupestre, y los hallazgos continúan. Pero solo un grupo reducido ha recibido la máxima distinción que otorga la UNESCO: la de Patrimonio de la Humanidad. Es el caso del arte rupestre de la fachada mediterránea de la península ibérica, incluido en el listado el 5 de diciembre de 1998 como la concentración de yacimientos más grande de Europa, que proporciona un cuadro excepcional de la vida humana en un momento inicial de nuestra evolución cultural. De los 758 yacimientos declarados, 59 se encuentran en tierras catalanas, donde hoy conocemos ya más de 120 conjuntos.

La Ruta del Arte Rupestre, Patrimonio Mundial de la UNESCO

La Ruta del Arte Rupestre integra una serie de conjuntos de pinturas y grabados rupestres prehistóricos que se conservan por toda Cataluña y que han sido acondicionados para la visita pública. Muchos de estos

conjuntos fueron inscritos en la Lista de Patrimonio Mundial de la UNESCO en el año 1998. La Ruta también propone el descubrimiento de diversos museos y centros de interpretación que nos hablan de la vida en la prehistoria y nos ayudan a comprender y conocer mejor este excepcional patrimonio.

El arte rupestre en la Comunidad Valenciana

La Comunidad Valenciana también conserva numerosos conjuntos de arte rupestre levantino inscritos en la Lista de Patrimonio Mundial de la UNESCO, entre los cuales destaca el Parque Cultural Valltorta-Gassulla. Museo de la Valltorta.

www.museudelavalltorta.gva.es

Imatges

Pág. 2: Hueso gravado con silueta humana masculina itifálica, poco realista o animalizada, con los brazos estirados y con rasgos faciales. La figura está gravada sobre una astilla de hueso y fue encontrada en el abrigo de la Madeleine (Tursac, Dordogne, Francia). Magdalenense (20.000 - 13.700 años antes de nuestra era). Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac. N.º inv. MNP 1938-7-11. 70 x 11 x 5 mm. (Foto: RMN / Grand Palais / Musée National de Préhistoire / Philippe Jugie)

Pág. 3: Lámpara esculpida sobre piedra arenisca, con una cubeta redonda y mango cuadrangular trabajado. Esta pieza data del magdalenense antiguo. Solvieux, Saint-Louis-en-l'Île, Francia. Magdalenense (20.000 - 13.700 años antes de nuestra era). Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac. N.º inv. MNP 94.19.1. 180 x 125 x 50 mm. (Foto: RMN / Grand Palais / Musée / National de Préhistoire / Philippe Jugie)

Pág. 5: La pared de las manos de la cueva de El Castillo (Puente Viesgo, Cantabria) muestra algunas de las pinturas más antiguas del mundo. Datadas entre 40.800 y 37.300 años de antigüedad, es muy probable que fueran obra de los neandertales. Imagen cedida por la Sociedad Regional de Educación, Cultura y Deporte, SL. Gobierno de Cantabria / Miguel A. de Arriba

1. Mandíbula de neandertal. Fragmento de cuerpo mandibular de un individuo adulto de más de quince años, de una antigüedad de unos 53.000 años. Presenta toda una serie de características que claramente se pueden asociar a un neandertal, entre las cuales las más destacadas son la falta de mentón, la robustez y la posición atrasada de los agujeros mentonianos a través de los cuales se irriga la mandíbula. Cueva de El Gegant, Sitges, Garraf. 53.000 años antes de nuestra era. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Depósito del Ayuntamiento de Sitges. N.º inv. MAC BCN-049375. 61 x 46 x 29 mm

2. La pared de las manos, cueva de El Castillo (Puente Viesgo, Cantabria). Vista parcial. (Foto: Joao Zilhão)

3. Interior de la exposición Arte Primero en el Museu d'Arqueologia de Catalunya con la escultura de una mujer neandertal realizada por Ramon López / Quagga Associats.

4. Calota craneal de humano anatómicamente moderno de época gravetiense (paleolítico superior) con una antigüedad de unos 22.000 años. Se trata de un cráneo que pertenecía a una mujer adulta de entre 40 y 45 años, una edad muy avanzada para la época. Mollet III, Serinyà, Pla de l'Estany. Gravetiense (22.000 años antes de nuestra era). Museu d'Arqueologia Comarcal de Banyoles. N.º inv. MACB 341/040. 90 x 130 x 130 mm. (Foto: MACB / Jordi Banal)

5. Reproducción de una mujer neandertal realizada por Ramon López / Quagga Associats

Pág. 9: Pintura rupestre del paleolítico, localizada en Altamira, Santillana de Mar (Cantabria). Imagen de un bisonte, con colores vivos a causa de la humedad natural del espacio. Imagen cedida por © Museo de Altamira. Foto: Pedro Saura

6. Espátula en forma de pez. Realizada sobre una costilla de grandes dimensiones, posiblemente de bóvido, con morfología de pez, en la que destaca la aleta caudal. Presenta trazos oblicuos en forma de red que imitan las escamas de un pez. La aleta presenta dos series de incisiones curvilineas y la parte proximal, que aparece fracturada, tiene dos series de cinco o seis líneas oblicuas paralelas. Cueva de El Pen-do, Camargo, Cantabria. Magdalenense (20.000 - 13.700 años antes de nuestra era). Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria. N.º inv. FOOG-11604-1739. 197 x 32 x 4,5 mm. (Foto: MUPAC / Pedro Saura)

7. Contorno recortado (cabra). Representa la cabeza de una cabra salvaje macho (*Capra pyrenaica*) realizado sobre un hueso estilohioideo de caballo datado en el magdalenense medio. Los detalles de la cabeza están representados de forma simétrica mediante trazos

gravados de la misma profundidad. La Garma, Omoño, Cantabria. Magdaleniense (20.000 - 13.700 años antes de nuestra era). Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria. N.º inv. GI -1002. 62 x 23,5 x 3,5 mm. (Foto: MUPAC / Pedro Saura)

8. Collar de *Homalopoma sanguineum*, un pequeño gasterópodo mediterráneo que se utiliza como ornamento durante todo el paleolítico superior (solutrense). En el Reclau Viver es donde se han recuperado en mayor cantidad. Reclau Viver, Serinyà, Pla de l'Estany, Solutrense (25.000 - 20.000 años antes de nuestra era). Museu d'Arqueologia de Catalunya. N.º inv. MAC BCN-023189. 400 x 8 mm

9. Plaqueta gravada sobre un bloque de pizarra, donde se dibuja una cierva que mira hacia la izquierda. Sant Gregori, Falsat, Magdaleniense superior final (12.073 - 11.704 años antes de nuestra era). Museo de Reus. N.º inv. MR 4173. 71 x 36 x 9 mm. (Foto: Archivo Fotográfico Museo de Reus)

10. Aerófono (silbato) o posible reclamo realizado sobre un cúbito de corneja. Davant Pau, Serinyà, Pla de l'Estany, Gravetiense (23.000 años antes de nuestra era). Museu d'Arqueologia Comarcal de Banyoles. N.º inv. MACB 343/9. 43 x 4 mm. (Foto: MACB / Jordi Banal)

11. Rodete. Elemento de ornamento fabricado en hueso, de morfología discoidal y con perforación central datado en el paleolítico superior (magdaleniense, 14.000 a. C.). Podría haberse utilizado como objeto de adorno personal, colgado o fijado a la ropa. Cueva de las Aguas, Alfio de Lloredo, Cantabria. Magdaleniense (20.000 - 13.700 años antes de nuestra era). Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria. N.º inv. F3306-DO-000184. 45 x 2 mm. (Foto: Museo de Altamira / Verónica Schulmeister)

12. Bloque gravado. Representaciones incisas de siluetas femeninas muy esquematizadas, vistas de perfil, inclinadas hacia la derecha, con grandes glúteos redondeados y sin representación de la cabeza. Este modo de representar la figura femenina es característica del magdaleniense superior en Europa. Cueva de La Roche de Lalinde, Francia. Magdaleniense (20.000 - 13.700 años antes de nuestra era). Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac. N.º inv. MNP 30.11. 630 x 500 x 130 mm. (Foto: RMN / Grand Palais / Musée National de Préhistoire / Philippe Jugie)

13. Plaqueta gravada. Superposición de tres animales gravados: un bóvido con cuernos en U orientado hacia la derecha, un bóvido sin cabeza en posición descendente y un équido orientado a la izquierda. Los bóvidos han sido diseñados en trazo compuesto y el équido en trazo simple. Cueva de El Parpalló, Gandia, Valencia. Magdaleniense inferior (20.000 - 17.700 años antes de nuestra era). Museo de Prehistoria de València. N.º inv. 19349. 79 x 56 x 7 mm. (Foto: Archivo SIP del Museo de Prehistoria de Valencia y calco de Valentín Villaverde)

Pág. 15: Las pinturas rupestres son un elemento extremadamente frágil expuestas a factores atmosféricos, geológicos y también antrópicos, que pueden ponerlas en peligro. Abrigo de El Cocó de la Gralla, Mas de Barberans (Montsià), fotografía de Josep Castells. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya

14. Vaso del Orante. Vaso cerámico globular con decoración impresa cardial neolítica con la representación frontal de una figura humana con los brazos elevados y con indicación de los cinco dedos de la mano. Este tipo de representación antropomorfa se relaciona con las figuras orantes del arte macroesquemático. Cueva del Oro, Beniarrés, Alicante. Neolítico antiguo cardial (7500 - 7200 años antes de nuestra era). Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó (Alcoi). N.º inv. 1976. 152 x 145 mm. (Foto: MAMCVM / Ismael Carratalá)

15. Guijarros pintados con motivos geométricos de color rojizo recuperados en Mas d'Azil, yacimiento que da nombre al periodo aziliense de final del paleolítico superior. Los motivos se presentan en bandas transversales y longitudinales que a menudo combinan con uno o más puntos. Cueva de Mas d'Azil, Le Mas d'Azil, Francia. Aziliense (14.000 - 11.700 años antes de nuestra era). Servicio Conservation-Musée-Patrimoine-Archeologie de l'Ariège. N.º inv. 989-1-1100-147, 989-1-1095-143, 989-1-1096-144, 989-1-1098-145, 989-1-1099-46. 49 x 23 x 08 cm, 49 x 29 x 6 cm, 81 x 2 x 9 cm, 46 x 21 x 06 cm, 42 x 3 x 7 mm

16. Arquero de la Valltorta. Fragmento original arrancado de la célebre Cova dels Cavalls (Tirig, Castelló) poco después de su descubrimiento el año 1917. Conserva un arquero levantino que camina hacia la izquierda con el arco en una mano y un haz de flechas en la otra. La figura estaba completa, pero perdió uno de los pies durante el proceso de extracción. Los calcos realizados justo después de su descubrimiento permiten hoy conocer la figura completa y su ubicación dentro de este yacimiento. Cova dels Cavalls, Tirig, Castelló. Mesolítico/Neolítico (8200 - 4500 años antes de nuestra era). Museo de Cervera (depositado en el Museo de la Valltorta). N.º inv. ZA596AR. 180 x 150 mm

17. Pintura rupestre levantina. Es uno de los tres ciervos que se conservan en el Museu d'Arqueologia de Catalunya de la Roca del Moros de Calapatà. Está representado con gran naturalismo y con un delicado tratamiento de las formas. El color utilizado en todo el conjunto es el rojo. Estas pinturas, descubiertas en 1903, eran las figuras principales y centrales de un conjunto que presentaba más elementos. Junto con la figura de un jabalí, fueron arrancadas por Joan Cabré para su colección, arguyendo que estaban en peligro. En 1918 las vendió a la Junta de Museos de Barcelona, con otros objetos, por 14.000 pesetas. Roca de los Moros del barranco de Calapatà, Cretas, Teruel. Mesolítico / Neolítico (8200 - 4500 años antes de nuestra era). Museu d'Arqueologia de Catalunya. N.º inv. MACB-BCN. 21999. 300 x 360 mm. (Foto: Inés Domingo)

18. Visita a las pinturas rupestres abrigo del Cocó de la Gralla, Mas de Barberans (Montsià). (Foto: Agència Catalana del Patrimoni Cultural / © Jordi Play)

19. En los últimos años, en el núcleo valenciano de Valltorta-Gassulla se han documentado figuras bicromas. Figura femenina del abrigo de Centelles (Albocàsser, Castelló) con decoraciones de puntos blancos. (Fuente: Inés Domingo)

20. Cierre Abrigo 1 de Ermites, Ulldecona (Montsià). Ayuntamiento de Ulldecona

Pág. 21: La Roca del Moros, el Cogul, Garrigues. Dibujo a lápiz sobre cartulina de la escena principal, con anotaciones. Francisco Benítez Mella-do. (Foto: MAC. Archivo Histórico Fotográfico, Fondo Arte Rupestre)

21. Mas d'en Josep, la Valltorta, Castelló. Vista general. 1917. (Foto: Autor desconocido / MAC. Archivo Histórico Fotográfico)

22. Cova dels Cavalls, la Valltorta, Castelló. Escena de cacería. Acuarela sobre cartulina, 1917. Joan Vila. (Foto: MAC. Archivo Histórico Fotográfico, Fondo Arte Rupestre)

23. Plano del barranco de la Valltorta con los términos de Tirig, Albocàsser y cuevas de Vinromà. En el plano figuran marcados en rojo los yacimientos y los abrigos con pinturas. (Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya)

24. Cova dels Cavalls, la Valltorta, Castelló Arquero. Calco de Josep Colominas, lápiz sobre papel cebolla, 1917. (MAC. Archivo Histórico Fotográfico, Fondo Arte Rupestre)

25. Abric IX, la Gassulla, Castelló. Tinta china sobre papel vegetal. 1966. Antoni Bregante. Publicado por Eduard Ripoll. (MAC. Archivo Histórico Fotográfico, Fondo Arte Rupestre)

26. Reproducción en acuarela con retoques de lápiz de una de las escenas del Abrigo IV del Cingle de la Mola Remigia (Ares del Maestrat, Castelló), realizada por Henri Breuil. En la escena destaca la figura de un trepador que sube por una posible cuerda o escalera (1935). (Fuente: Archivo MAC Barcelona. Fondo Arte Rupestre)

27. Figuras desaparecidas e inéditas del Abrigo VII de las cuevas de la Saltadora (cuevas de Vinromà, Castelló). Acuarela, Joan Vila (Joan d'Ivori). 1917. (Fuente: Archivo MAC-Barcelona. Fondo Arte Rupestre)

28. Ceferi Rocafort en la Roca de los Moros de El Cogul (Garrigues) (1908). (Foto: Juli Soler)

29. Vista del conjunto rupestre y Centro de Interpretación y Acogida de los Visitantes. (Foto: A. Giralt)

30. Reproducción de parte del abrigo con fragmentos de diversas escenas de cacería, y dos figuras muy singulares en posturas que evocan una danza. Las dos combinan rasgos humanos y animales: una con cabeza de buey y la otra con una gruesa cola. Acuarela con retoques de lápiz realizada por Henri Breuil en 1935. Abrigo V del Cingle de la Mola Remigia (núcleo de la Gassulla, Ares del Maestrat, Castelló). MAC-Barcelona. Acuarela con retoque de lápiz sobre papel. N.º inv. AR.105. 51 x 71,5 cm

31. Cueva de las Manos, río Pinturas, provincia de Santa Cruz, Argentina. Unas de las pinturas rupestres más antiguas de América del Sur, declaradas Patrimonio de la Humanidad por la UNESCO. Imagen cedida bajo Creative Commons Attribution

32. Escena de cacería de caprinos de dimensiones muy pequeñas propias de las fases finales del arte levantino (Covadina del Tossalet del Mas de la Rambla, Vilafranca, Castelló). Calcos superpuestos sobre fotografía para facilitar la visualización. (Fuente: I. Domingo)

Pág. 42: Interior de la exposición Arte Primero. Artistas de la Prehistoria. Muestra uno de los grandes audiovisuales proyectados sobre la simulación de una pared de una cueva. (Fotos de la exposición: Pepo Segura)

ENGLISH

FIRST ART

ARTISTS FROM PREHISTORY

The development of creative and abstract thinking is one of the great milestones of human evolution. However, the ephemeral nature of early forms of artistic expression reduces the possibilities to trace their origins in time.

When did the ability to communicate through images arise? What is the first physical evidence for symbolic behaviour? Is this ability unique to anatomically modern humans, that is, us? Or are there precedents in other members of the human species?

The exhibition "First Art. Artists from prehistory" offers a journey into the past in search of the origins of art. In turn, the exhibition also explains Levantine rock art, one of the most original artistic expressions emerging more than 7,000 years ago, both in Catalonia and in the rest of Mediterranean Iberia.

1. THE ORIGINS OF ART

A great deal of uncertainty surrounds the birth of symbolic behaviour. The metaphorical use of figurative art to share ideas on the natural and the cultural world seems unquestionable. But are there any other precedents? Are colouring materials, ornaments, or the first geometric signs early forms of symbolism?

At some point in prehistory colouring materials became paintings, but they also had other uses. Therefore, their early onset does not necessarily mean the presence of artists.

The potential symbolism of the early ornaments appears more likely, if, in addition to the aesthetic values, they were used as signs of identity. A similar symbolism is also evoked by the geometric shapes that our African ancestors drew on pieces of ochre and containers (ostrich eggshells) between 100,000 and 60,000 years ago.

But did you know that, before contact with us, about 40,000 years ago, Neanderthals already used colouring materials, paint and pendants? In addition, they were the first to mark the walls with geometric signs and hand stencils.

Neanderthals and anatomically modern humans

Anatomically modern humans appeared about 200,000 years ago in southern Africa. Thanks to our capacity to socialize, communicate and adapt to new environments we were the first and the only humans to spread across all the continents.

Neanderthals appeared about 300,000 years ago in Europe. These human groups were perfectly adapted to their time and landscapes. They possessed high-level cognitive abilities, and spread across the Near East and West Asia.

Neanderthals and modern humans overlapped and interbreed at various times from 70,000 years ago, as there are still traces of Neanderthal DNA in our own genome today. Neanderthals disappeared about 30,000 years ago and the Iberian Peninsula was the last place they inhabited.

2. PALAEOLITHIC ART, THE ART OF ANIMALS

Cave art

In the modern humans spread around the world and in their adaptation to new landscapes, climates and other human groups (such as Neanderthals in Europe) the seed is sown for a new creative twist in the evolution of symbolic thinking: the emergence of figurative art.

Between 36,000 and 11,700 years ago, the arts experienced unprecedented developments in South-western Europe. Deep caves, rock shelters and open-air boulders made natural canvases

for drawings, engravings and paintings, in which the beauty and naturalism of the animals, and the importance of the signs, contrasts with the low number of human representations.

What did the motifs depicted mean? Why were they painted? Scientific research debates several theories, but the disappearance of the artists has left these artworks surrounded in mystery.

Ice Age

During the Ice Age, anatomically modern humans spread throughout the world. They arrived in South-western Europe, around 40,000 years ago, bringing with them technological innovations and an extraordinary progress of the arts.

The seasonal variability of plant and animal resources required nomadic lifestyle to ensure survival. Caves and huts served as temporary shelters, and hunting and gathering provided food. Nature also offered materials to produce tools, clothing and ornaments. A new tool, the spear thrower, and the gradual improvement of the projectile points made hunting more efficient.

Cold-weather animals (bison, mammoths, bears, reindeer, cave lions or woolly rhinos) and temperate animals (horses, aurochs, deer and goats), refugees in these lands and hunting targets, would soon become inspirational elements of their creativity.

Musical creation

Music, songs and dances are universal cultural expressions with low archaeological visibility. The presence of musical instruments suggests that they appeared at least 40,000 years ago. Flutes are the most documented instruments, but in Europe we also find whistles, bullroarers and musical bows throughout the Palaeolithic.

The flutes were made from bones of birds and the holes allowed various tones to be produced. The bullroarers, used by many human groups around the world, were oval in shape and made of bone, ivory or wood. They made a characteristic bass sound when they were spun thanks to a string tied to one end.

The Palaeolithic Palette

Palaeolithic art was produced both on rock walls and other portable media. Stone, bone, antlers, ivory, animal teeth and other potential perishable materials such as wood served as media for engraving, painting and carving. There was no improvisation in the artistic production as it required an investment of time to collect materials, prepare tools and pigments, select locations and surfaces, and plan the designs.

Men and women drew and painted with natural pigment materials, such as charcoal or manganese (black) and iron oxides (red). They mixed powdered pigments with natural binders (animal fats or plant extracts). The paint was applied with the fingers, with brushes, with pads or spitting it directly from the mouth.

Inside the caves, the flickering flames of torches and animal fat lamps accompanied the artistic creation bringing to life the stories told in light of the images.

Where were the humans?

Palaeolithic artists emphasized the animal world in their artworks paying less attention to humans. The few known explicit references to humans include complete but very simplified and idealized figures, human-animal hybrids, and even certain isolated anatomical parts, such as heads, sexual attributes and hands.

The presence of small hands could be attributed to both young individuals and women. But partial representations of male and female sexual attributes (penises, vulvas and breasts) give both sexes a prominent role, reminding us that women were also present in prehistory.

The more realistic human representations are the famous statuettes known as Venus.

Were they idols, goddesses, amulets, toys? Did they have a symbolic, sexual or maybe gynaecological purpose?

The debate among the specialists is still very much on-going.

A Mediterranean art

The eastern side of the Iberian Peninsula offered a temperate environment during the last glacial era thanks to the influence of the Mediterranean Sea. Species depicted in caves, rock shelters and other rock surfaces confirm this. Here, horses, aurochs, deer and wild goats, painted and engraved, dominate.

The largest set of pieces of this territory comes from Parpalló cave (Gandia), the most prolific and enduring school of Palaeolithic art, with more than 5,600 slabs showing the evolution of art between 32,000 and 14,000 years ago.

Other exceptional findings are located in Catalan lands. The shelter of Moli del Salt (Vimbodí) has provided what could be the first map of a hunter-gatherer camp dating some 13,800 years ago. At Hort de la Boquera site (Margalef de Montsant) an extraordinary engraving captures the interaction between humans and birds (unusual in European Palaeolithic art), which foreshadows the advent of narrative art.

3. LEVANTINE ART, THE ART OF PEOPLE

After the Ice

11,700 years ago, with the retreat of glacial ice, Palaeolithic figurative art disappeared in South-western Europe. All we know of the hunter-gatherer communities that inhabited these lands are just a few samples of portable art with geometric designs. Holocene climate change favoured forests expansion, while the use of the bow became widespread.

About 7,500 years ago, fully Neolithic groups arrived at the Mediterranean coastal strip from afar, bringing with them extraordinary innovations, such as the domestication of plants and animals, ceramics, the scythe or polished stone tools.

The newcomers developed two new artistic traditions, including both rock and portable art, known as macro-schematic and schematic art. Simplified sketches of humans and animals (only in schematic art) and geometric shapes (in macro-schematic and schematic) illustrated a new way of relating to nature.

The birth of narrative art

At some point in the early post-glacial era, between 11,700 and 7,000 years ago, the Mediterranean side of Iberia is the scene of an unprecedented turn in the history of art in Europe: the birth of narrative art.

Levantine art introduces significant changes in subject matters and in the way figures arrange in the panels. Now, for the first time, scenes full of dynamism and movement innovatively change the way stories are told visually.

Humans, and their clothing, ornaments and tools, previously unseen in the art, become the main focus of scenes illustrating hunting tactics, battles, executions, territorial marches, honey harvesting, motherhood, death or other enigmatic activities.

Images and symbols in Levantine art

Levantine artists show a great knowledge of the wildlife they paint: deer, wild goats, wild boars, aurochs and, less frequently, horses, carnivores or insects. However, vegetation is scarce.

Now the undisputed protagonists are humans, with anatomical features (hair, noses or beards), all kinds of ornaments (head-dresses, bracelets or ribbons), clothing (short and long pants, or skirts) and equipment (bows, arrows, quivers, bags, baskets and boomerangs).

The origin of this art is debated. For some it was created by the last postglacial hunter-gatherers. For others, on the other hand, it is a Neolithic art, despite the lack of representations of agriculture and livestock. The themes depicted (hunting, war or death) are common to both ways of life, thus leaving the debate open.

Painted landscapes

The uniqueness of the Mediterranean landscapes attracted the attention of the Levantine populations, who filled the walls of rock shelters and cliffs distributed along the main waterways of the region with paintings and engravings. These places served as natural

communication routes and facilitated the circulation of ideas and people for generations.

The successive accumulation of figures and scenes of various styles on the same panels reveals that the paintings were used to recall the cultural values of these places, sometimes hidden, sometimes prominent.

The Levantine palette

Levantine artists painted on rock canvases outdoors, inside and outside the rock shelters. Therefore, firelight was no longer essential to tell stories, legends or traditions. Likewise, portable art, so important in the Palaeolithic, disappeared from this world.

The diversity of techniques and forms of application of previous Palaeolithic painting is now reduced to the use of paintbrushes, sometimes very fine, to outline monochrome, and exceptionally bichrome, silhouettes. Only a handful of recent finds, with finely engraved human figures, hint that this technique was also known to Levantine artists.

The palette of the new painters is similar to that of other prehistory artists, with black, red and sometimes white tones obtained from nature and transformed into paints, once mixed with natural binders.

4. THE ART OF DOCUMENTING THE ART

From the rock shelter to the museum

The MAC holds a unique collection of original works illustrating some of the first great discoveries of Levantine art. These works hide the efforts of prehistorians and artists such as Henri Breuil, Josep Colominas, Joan Vila, Josep Torsol, Antoni Bregante or Francisco Benítez Mellado to immortalize the findings, remove them from the rock shelter and share them with society and with the national and international scientific community.

What was initially a communication tool, became a study tool. Thus, to the first reproductions, which focused attention on isolated figures and compositions, they added new details, such as the traits of the surfaces, to offer more complete and precise visions of this ancient art. For their artistic quality, these works, produced between 1917 and 1965, are today true works of art.

The rivalry for the study of the rock art in La Valltorta

The Institute for Catalan Studies (IEC) led one of the most extraordinary research endeavours developed at the time on prehistoric art in the Iberian Peninsula: the study of the paintings of the Barranc de la Valltorta (Castellón), discovered in 1917. The works were controversial given the competition generated by the study of the paintings by the Commission for Palaeontological and Prehistoric Research of Madrid headed by Hugo Obermaier, which forced the two teams to divide the area under study.

The team of the IEC directed by Pere Bosch Gimpera consisted of Agustí Duran i Sanpere, Maties Pallarès and Josep Colominas, who worked intensively on the documentation of the paintings and also in the excavation of several archaeological sites. The illustrators were the painters Joan Vila i Pujol, also known as Joan d'Ivori, and Josep Triadó.

The works were published on a preliminary basis in 1920, but most of the documentation preserved in the Museum of Archaeology of Catalonia has remained practically unpublished until today.

Henri Breuil, Pioneer of Levantine art

The discovery (1879) and subsequent international acceptance of the authenticity of the paintings of Altamira (1902) attracted the great prehistorians of the time to the Iberian Peninsula, such as the French abbot Henri Breuil. Known as the father of prehistory, he was one of the pioneers in the study, documentation and discovery of many sites with Levantine rock art. From his hand, the first finds of Cretas, El Cogul, Alpera, Ayora and Yecla jumped onto the international scene on several times in *L'Anthropologie*, one of the most prestigious European research journals in prehistory at that time.

The MAC keeps his last drawings and annotations of unique sites from Castelló such as the Cingle de la Mola Remigia or the Racó Molero rock shelters (Ares del Maestrat, Castelló), discovered in 1934. These works

were interrupted by illness he suffered and by the outbreak of the Spanish Civil War in 1936.

Discovering what is no longer there

Today the early photographs and graphic reproductions of Levantine art preserved in the Museum of Archaeology of Catalonia, made shortly after the first discoveries, represent an artistic legacy of exceptional aesthetic and heritage value. This value is multiplied when some of these works also become the only permanent record of the existence of figures or sites that currently no longer exist, as a result of ignorance or vandalism.

This is the case of photographs and tracings held in the museums, in some cases unpublished, that meticulously reproduced the paintings of various sites of Valltorta complex of sites in Castellón, such as la Cova dels Cavalls or les coves de la Saltadora rock shelters, world references in prehistoric art studies. The comprehensive understanding of these sites would not be possible today without these documents.

The discovery of Levantine rock art in Catalonia

La Roca dels Moros in El Cogul (Lleida) was the first evidence of Levantine rock art found in Catalonia, in 1908, and the second of the Iberian Mediterranean façade.

The coexistence in the same panel of engravings, perhaps from the Upper Palaeolithic, of Levantine paintings with exclusive themes, such as the well-known "phallic dance", schematic paintings and various Iberian and Roman inscriptions tells us that this site maintained outstanding cultural values over many generations.

Today we know that the famous phallic dance, in which nine women surround a male character with the phallus represented, was produced in various phases, so that pairs of women were added over time. Despite this, the result remains exceptional and unparalleled. Other figures, such as those representing various species of wildlife (deer, goats, bulls and wild boars), complete the graphic repertoire of this unique place.

A World Heritage site

Rock art is one of the most fascinating and vulnerable legacies of our ancestors. Today all continents hide corners with this type of art, places that bring together the masterpieces of thousands of generations of artists who transformed landscapes into peculiar pinacothecas loaded with memories, traditions and beliefs.

It is estimated that there are hundreds of thousands of rock art sites around the world, and new findings continue. But only a small group has received the highest distinction granted by UNESCO: World Heritage Site. This is the case of the rock art of the Mediterranean Basin on the Iberian Peninsula, listed on December 5, 1998 as the largest group of rock-art sites anywhere in Europe, providing an exceptional picture of human life in a critical phase of human development. Of the 758 sites listed, 59 are located in Catalan lands, where today we already have more than 120 sites.

The Rock Art Route, UNESCO'S World Heritage

The Rock Art Route integrates a series of prehistoric rock paintings and engravings that are preserved throughout Catalonia and have been prepared for public visits. Many of these sites were included in UNESCO's World Heritage List in 1998. The route also proposes the discovery of several museums and interpretation centres that tell us about life in prehistoric times and help us understand and know better this exceptional heritage.

Rock Art in the Valencian region

The Valencian region also preserves numerous groups of Levantine rock art registered in the UNESCO World Heritage List, one of the highlights being the Valltorta-Gassulla Cultural Park. The Valltorta Museum

www.museudelavalltorta.gva.es

Image captions

p. 2: Engraved bone with ithyphallic male human silhouette, unrealistic or animalized, with arms extended and with facial features. The figure is engraved on a bone fragment found at the Magdalenian shelter (Tursac, Dordogne, France). Magdalenian (20,000 - 13,700 years BP). Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac. No. inv. MNP 1938-7-11. 70 x 11 x 5 mm. (Photo: RMN / Grand Palais / Musée National de Préhistoire / Philippe Jugie)

p. 3: Lamp sculptured from sandstone with rounded bowl and worked square handle. This piece dates from the early Magdalenian. Solvieux, Saint-Louis-en-l'Île, France. Magdalenian (20,000 - 13,700 years BP). Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac. No. inv. MNP 94.19.1. 180 x 125 x 50 mm. (Photo: RMN / Grand Palais / Musée National de Préhistoire / Philippe Jugie)

p. 5: The wall of hands in El Castillo cave (Puente Viesgo, Cantabria) displays some of the oldest paintings in the world. Dated between 40,800 and 37,300 years old, it is very likely that they were the work of the Neanderthal. Image with permission from the Sociedad Regional de Educación, Cultura y Deporte, S.L. Gobierno de Cantabria / Miguel A. de Arriba

1. Neanderthal mandible. Fragment of mandible from an adult individual aged 15 or over, dating from some 53,000 years. It presents a series of features that can clearly be associated with a Neanderthal, among which the most prominent are the lack of chin, robustness and the retracted position of the mental foramina. Cova del Gegant, Sitges, Garraf. 53,000 years BP. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Repository of the Ajuntament de Sitges. No. inv. MAC BCN-049375. 61 x 46 x 29 mm

2. The wall of hands at El Castillo (Puente Viesgo, Cantabria). Partial view. (Photo: Joao Zilhão)

3. Inside the Art Primer (First Art) exhibition at the Museu d'Arqueologia de Catalunya with a sculpture of a Neanderthal woman made by Ramon López / Quagga Associats

4. Cranial vault from an anatomically modern human from the Gravettian period (Upper Palaeolithic) with an age of some 22,000 years. It is the cranium of an adult woman (40 - 45 years old), a very old age for a person from this period. Mollet III, Serinyà, Pla de l'Estany. Gravettian (22,000 years BP). Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles. No. inv. MACB 341/040. 90 x 130 x 130 mm. (Photo: MACB / Jordi Banal)

5. Reproduction of a Neanderthal woman made by Ramon López / Quagga Associats

p. 9: Rock painting from the Palaeolithic, located at Altamira, Santillana del Mar (Cantabria). Image of a bison, with vivid colours caused by the natural humidity. Image © Museo de Altamira. (Photo: Pedro Saura)

6. Spatula in the shape of a fish. Made from a large rib-bone, possibly bovine, in the shape of a fish with prominent anal fin. There are oblique net-shape lines representing the scales of the fish. The fin has two sets of curved incisions, in the first part, which appears to have a fracture, there are two sets of five or six oblique parallel lines. El Pendo cave, Camargo, Cantabria. Magdalenian (20,000 - 13,700 years BP). Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria. No. inv. FOO9-11604-1739. 197 x 32 x 4.5 mm. (Photo: MUPAC / Pedro Saura)

7. Carving (goat). Representing the head of a male wild goat (*Capra pyrenaica*) made of a horse hyoid bone dated to the middle Magdalenian. The head details are represented symmetrically by means of engraved lines of the same depth. La Garma, Omoño, Cantabria. Magdalenian (20,000 - 13,700 years BP). Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria. No. inv. GI -1002. 62 x 23.5 x 3.5 mm. (Photo: MUPAC / Pedro Saura)

8. Necklace of *Homalopoma sanguineum*, a small Mediterranean gastropod used as an ornament throughout the Upper Palaeolithic (Solutrean). The Reclau Viver is where most have been found. Reclau Viver, Serinyà, Pla de l'Estany. Solutrean (25,000 - 20,000 years BP). Museu d'Arqueologia de Catalunya. No. inv. MAC BCN-023189. 400 x 8 mm

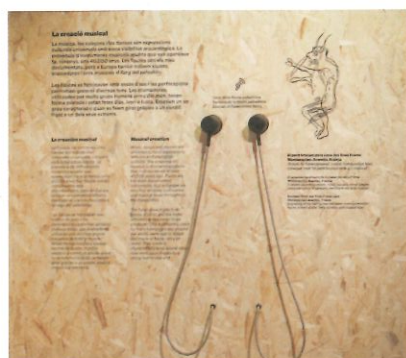
9. Engraving on block of slate. The image of a deer looking to the left. Sant Gregori, Falset, Priorat. End of the Upper Magdalenian (12,073 - 11,704 years BP). Museu de Reus. No. inv. MR 4173. 71 x 36 x 9 mm. (Photo: Arxiu Fotogràfic Museu de Reus)

10. Aerophone (whistle) or possible duck-call made from the ulna of a jackdaw. Davant Pau, Serinyà, Pla de l'Estany. Gravettian (23,000 years BP). Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles. No. inv. MACB 343/9. 43 x 4 mm. (Photo: MACB / Jordi Banal)

11. Disc. Ornamental element made of bone, discoidal shape and central perforation, dated to the Upper Palaeolithic (Magdalenian, 14,000 years BC). They could have been used as objects of personal decoration, hanging or fixed to clothes. Cueva de las Aguas, Alfoz de Lloredo, Cantabria. Magdalenian (20,000 - 13,700 years BP). Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria. No. inv. F3306-DO-000184. 45 x 2 mm. (Photo: Museo de Altamira / Verónica Schulmeister)
12. Block engraving. Incised representations of widely schematized feminine silhouettes, profile views, leaning right, with rounded buttocks and no representation of the head. This way of representing the female figure is characteristic of the Upper Magdalenian in Europe. Grotte de la Roche de Lalinde, France. Magdalenian (20,000 - 13,700 years BP). Musée de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac. No. inv. MNP 30.11. 630 x 500 x 130 mm. (Photo: RMN / Grand Palais / Musée National de Préhistoire / Philippe Jugie)
13. Engraving. Three engraved animals: a bovine with U-shaped horns facing to the right, a bovine with no head in a descending position and a left-facing Equidae. The Bovidae have been drawn in compound strokes and the Equidae in simple strokes. Cova del Parpalló, Gandia, Valencia. Lower Magdalenian (20,000 - 17,700 years BP). Museu de Prehistòria de Valencia. No. inv. 19349. 79 x 56 x 7 mm. (Photo: Arxiu SIP del Museu de Prehistòria de Valencia and tracing by Valentin Villaverde)
- p. 15: Cave paintings are extremely fragile elements exposed to atmospheric, geological and also anthropic factors that can put them in danger. Cócó de la Gralla shelter, Mas de Barberans (Montsià), photography by Josep Castells. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya
14. The Orant vase. A ceramic globular vessel with a Cardium Neolithic printed decoration with the frontal representation of a human figure with raised arms and indicating the five fingers of the hand. This type of anthropomorphic representation is related to the figures of the orators of macro-schematic art. Cova de l'Or, Beniarres, Alicante. Cardium Neolithic (7500 - 7200 years BP). Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó (Alcoi). No. inv. 1976. 152 x 145 mm. (Photo: MAMCVM / Ismael Carratalà)
15. Painted pebbles with reddish geometrical motifs recovered from the Mas D'azil site, which gives its name to the Azilian period of the Upper Palaeolithic. The motifs are presented in transversal and longitudinal bands which often combine with one or more points. Grotte du Mas d'Azil, Le Mas d'Azil, França. Azilian (14,000 - 11,700 years BP). Servei Conservation-Musée-Patrimoine-Archeologie de l'Ariège. No. inv. 989-1-1100-147, 989-1-1095-143, 989-1-1096-144, 989-1-1098-145, 989-1-1099-46. 49 x 23 x 8 cm, 49 x 29 x 6 cm, 81 x 2 x 9 cm, 46 x 21 x 6 cm, 42 x 3 x 7 mm
16. The Valltorta archer. This original fragment was removed from the famous Cova dels Cavalls (Tirig, Castellón) shortly after its discovery in 1917. It shows a Levantine archer walking left with the bow in one hand and a set of arrows in the other. The figure was complete but lost one of its feet during the extraction process. The tracings made just after their discovery allow us to know the complete figure and its location in this site. Cova dels Cavalls, Tirig, Castellón. Mesolithic / Neolithic (8200 - 4500 BP). Museu de Cervera (repository in the Museu de la Valltorta). No. inv. ZA596AR. 180 x 150 mm
17. Levantine rock painting. One of the three deer that are preserved in the Museu d'Arqueologia de Catalunya from la Roca dels Moros de Calapatà. It displays great naturalism and with a delicate treatment of forms. The colour used in the whole set is red. These paintings, discovered in 1903, were the main and central figures of a group that presented more elements. Along with the figure of a wild boar, they were removed by J. Cabré for his collection, arguing that they were in danger. In 1918 he sold them to the Barcelona museum board, along with other objects, for 14,000 pesetas. Roca dels Moros from the Calapatà ravine, Cretas, Teruel. Mesolithic / Neolithic (8200 - 4500 BP). Museu d'Arqueologia de Catalunya. No. inv. MACB-BCN. 21999. 300 x 360 mm. (Photo: Inés Domingo)
18. Visiting the rock paintings at the Cócó de la Gralla shelter, Mas de Barberans (Montsià). (Photo: Agència Catalana del Patrimoni Cultural / © Jordi Play)
19. In recent years, bichrome figures have been documented in the Valencian villages of Valltorta-Gassulla. Female figure in the Centelles shelter (Albocàsser, Castellón) with white-dotted decorations. (Source: I. Domingo)
20. Gate to Ermites Shelter 1, Ulldecona (Montsià). Ajuntament d'Ulldecona
- p. 21: La Roca del Moros, el Cogul, Garrigues. Drawing in pencil on card of the main scene, with annotations. Francisco Benítez Mellado. (MAC. Arxiu Històric Fotogràfic, Fons Art Rupestre)
21. Mas d'en Josep, la Valltorta, Castelló Valltorta (Castellón). Farmhouse of Josep. General view. 1917. Unknown author. (MAC. Arxiu Històric Fotogràfic)
22. Cova dels Cavalls, la Vallorta, Castelló. Hunting scene. Watercolour on card, 1917 Joan Vila. (Photo: MAC. Arxiu Històric Fotogràfic. Fons Art Rupestre)
23. Map of the Valltorta ravine and showing Tirig, Albocàsser and the caves of Vinromà. On the map, the sites and the shelters with paintings are marked in red. (Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya)
24. Cova dels Cavalls, la Vallorta, Castelló. Arquer. Calc de Josep Colominas, llapis sobre paper de ceba, 1917. (MAC. Arxiu Històric Fotogràfic, Fons Art Rupestre)
25. Shelter IX, la Gassulla, Castelló. La Gassulla (Castellón). Chinese ink on tracing paper. 1966. Antoni Bregante. Published by Eduard Ripoll. (MAC. Arxiu Històric Fotogràfic, Fons Art Rupestre)
26. Watercolour reproduction with pencil retouches of one of the scenes of shelter IV on the Cingle de la Mola Remigia (Ares del Maestrat, Castellón), by Henri Breuil. The scene shows the figure of a climber who is climbing up a possible rope or ladder (1935). (Source: Arxiu MAC Barcelona, Fons Art Rupestre)
27. Unknown and missing figures from shelter VII at the Saltadora caves (caves of Vinromà, Castellón). Watercolour, Joan Vila (Joan d'Ivori). 1917. (Source: Arxiu MAC-Barcelona, Fons Art Rupestre)
28. Ceferi Rocafort at Roca dels Moros del Cogul (Garrigues) (1908). (Photo: Juli Soler)
29. View of the cave painting site and Visitor Interpretation Centre and Reception. (Photo: A. Giralt)
30. Reproduction of part of the shelter with fragments of various hunting scenes, and two unique figures that appear to be dancing. The two figures combine human and animal traits: one with an ox head and the other with a thick tail. Watercolour with pencil retouches by Henri Breuil in 1935. Shelter V del Cingle de la Mola Remigia (nucli de la Gassulla, Ares del Maestrat, Castelló). MAC-Barcelona. Watercolour with pencil retouches on paper. No. inv. AR.105. 51 x 71.5 cm
31. Cueva de las Manos, Pinturas river, in the province of Santa Cruz, Argentina. Some of the oldest rock paintings in South America, declared a World Heritage Site by UNESCO. Image reproduced through Creative Commons Attribution
32. Very small goat hunting scene from the late phases of Levantine art (Covatina del Tossalet del Mas de la Rambla, Vilafranca, Castellón). Tracings superimposed on photography to ease visualization. (Source: Inés Domingo)
- p. 42: Interior of the First Art exhibition. Prehistoric Artists. One of the large audio-visual displays projected onto a reconstructed cave wall. (Photos from the exhibition: Pepo Segura)

Interior de l'exposició Art Primer. Artistes de la Prehistòria. Mostra un dels grans audiovisuals projectats sobre la simulació d'una paret d'una cova. (Fotos de l'exposició: Pepo Segura)

ART PRIMER

ARTISTES DE LA PREHISTÒRIA

EXPOSICIÓ

Direcció

Jusèp Boya Busquet

Comissariat

Inés Domingo Sanz
Antoni Palomo Pérez

Coordinació d'exposicions

Carme Rovira Hortalà

Projecte museogràfic

PIGEM / MATAMALA

Imatge gràfica

Marta Carreté

Disseny gràfic

Marta Carreté

Producció i muntatge

Interventoz S.L.

Audiovisuals

Jordi Orbitg Produccions

Animacions

Jordi Orbitg (direcció)
Carlos Ruiz (animador en cap)
Alex Verdú (cap de VFX)
Lucas Zambotti (ajudant textures)

Support museogràfic

Estudi de la Mirada SL

Support tècnic

Àngels Casanovas
Anna M. Garrido
Núria Molist
Jordi Principal
Julià Martínez

Comunicació

Joan Muñoz (coordinació)
El Giroscopi

Activitats

Agnès Lupiòn (coordinació)
Difusor
ReCrea, S.L.

Support administratiu

Enric Cabello
Julià Martínez
Sònia Martínez
Conrad Mateo
Roser Muntalà

Atenció al públic

Iván Díez
Cèlia García
Sebastià Martí
Xavier Pérez
Sofia Ramírez
Joan Roca
Pere Rosaura
Carme Sáez

Conservació – restauració

Montse Agüero (reproduccions de pintures rupestres)
Gemma Barreda (pintures del Barranc de Calapatà)
Núria Berenguer (obra gràfica)
Irene García (material arqueològic i reproduccions de pintures rupestres)
Raquel García (obra gràfica)
Ramon López / Quagga associats SL (escultura neandertal)

Suports de peces

La Subura

Rèpliques arqueològiques

Ramon López
Javier Fanlo
Santi Faro
Antoni Palomo

Correccions lingüístiques

Miriam Salvatierra – Dissenyvisual SL

Emmarcacions

Acutangle

Equipament audiovisual

Best Sistems

Assistència al muntatge

Jordi Mayas
Rubatec

Transports

La Subura
Queroche
TTI

Peces arqueològiques i documents gràfics

Arkeologi Museoa. Bilbo - Bizkaiko Foru Aldundia
DRAC Occitanie - Service regional de l'archéologie
Gordailua Gipuzkoako Ondare Bildumen Zentroa-
Gipuzkoako Foru Aldundia
Institut Cartogràfic de Catalunya
Kultura Ondarearen Zentroa. Kultura eta Hizkuntza Politika Saila. Eusko Jaurilaritza
Musée Départemental de l'Ariège
Musée National de Préhistoire des Eyzies-de-Tayac
Museo Arqueológico Provincial de Alicante
Museo Arqueológico de Asturias
Museo de Huesca
Museo de Prehistoria y Arqueología de Cantabria
Museu d'Arqueologia de Catalunya
Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles
Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó. Alcoi
Museu de Belles Arts de Castelló
Museu Comarcal de Cervera
Museu Comarcal de la Conca de Barberà
Museu de Prehistòria de València
Museu de Reus
Museu de la Valltorta
Servei d'Arqueologia i Paleontologia
Servei de Museus i Protecció de Béns Mobles.
Dep. de Cultura
(Generalitat de Catalunya)

Fotografies i audiovisuals

Ajuntament de Vilafranca del Cid
Ajuntament d'Ulldecona
Archivo Técnico MARQ- Museo Arqueológico de Alicante
Centre National de Préhistoire. Ministère de la Culture (République Française)
Departamento de Cultura y Política Lingüística, Gobierno Vasco
Dipuzkoako Foru Aldundia
Dirección General de Bibliotecas, Museos y Patrimonio Cultural (Junta de Extremadura)
DRAC Occitanie - Service regional de l'archéologie
DRAC SRA PACA
Rodrigo de Balbin Behrmann
Diego Garate

Fernando Ramia

Fundação Cõa Parque
Gobierno del Principado de Asturias
Grotte du Tuc d'Audoubert
Inés Domingo
Museu Comarcal de la Conca de Barberà
Museo de Altamira. Ministerio de Cultura y Deporte (Gobierno de España)
Pedro Guimarães
Servei d'Arqueologia i Paleontologia, (Generalitat de Catalunya)
Sociedad Regional de Educación, Cultura y Deporte SL (Gobierno de Cantabria)
Universidad de Sevilla. Proyecto HAR201677789P

Agraïments

Mikel Aguirre, Ignacio Alonso, Susana Alonso, Ana Armillas, Marion Audoly, Patricia Bassa, Carme Bergés, Peggy Bonnet-Jaquement, Ramon Buxó, Artur Cebrià, Miguel Cortés Sánchez, Ekaterina Couvaras, Jean-Jacques Cleyet-Merle, Adriana Chauvin, Hipólito Collado, Didier Delhoume, Maria Jesús de Pedro, Santi Faro, Marc Ferran, Andrea Ferrer, Lluís Figueras, Josep M. Fullola, Iñaki García, Roser García, Pilar García-Argüelles, Marcos García Díez, Daniel Garrido, Magda Gassó, Lena Ioannidi, Laura Lara, Ingrid Leduc, Armando Llamosas, Ana Macarulla, Xavier Maese, Rosario Massanet, M. Teresa Miró, Miguel Martín, Cyril Montoya, Juan I. Morales, Jordi Nadal, Lluís Noguera, Manuel Olcina, Carlos Olaetxea, Arturo Oliver, Roberto Ontañón, Consuelo Roca de Togores, Didac Román, Isabel Recuenco, Marta Sáez, Àngela Solà, Antonio Rodríguez Hidalgo, Margarita Sánchez Romero, Hipólito Collado, Fernando Sarria, Sonia San Jose, Josep M. Segura, Maria Serra, Manuel Vaquero, Agustí Vericat, Pilar Vidal, Valentín Villaverde, Ramon Viñas, João Zilhão.

Ajuntament de Camarasa, Ajuntament de Capçanes, Ajuntament d'Ulldecona, Ajuntament d'Os de Balaguer, Ajuntament de Sant Fruitós de Bages, Centre d'Interpretació Espai Orígens, Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic (CEPARq), Universitat Autònoma de Barcelona, Museu Comarcal de la Conca de Barberà, Còdol Educació, Parc Cultural Valltorta-Gassulla, Museu la Valltorta, Tu i Lleida SL.

MAGAZÍN

Edita

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Coordina

Museu d'Arqueologia de Catalunya
Gabinet Tècnic del Departament de Cultura

Continguts

Jusèp Boya
Inés Domingo
Antoni Palomo

Disseny

Iglésies Associats

Fotografies

Pepo Segura
© El dels arxius corresponents

Il·lustracions

Marta Carreté

Impressió

Pressing Impressió Digital, S.A.

ART PRIMER

ARTISTES DE LA PREHISTÒRIA - Exposició

ARTE PRIMERO

ARTISTAS DE LA PREHISTORIA - Exposición

FIRST ART

ARTISTS FROM PREHISTORY - Exhibition

Generalitat
de Catalunya

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

DL: B 11512-2020

ISBN 978-84-18199-16-5

9 788418 199165